

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Sharia en nationaal recht in Pakistan

Otto, J.M.; Barends, M.G.; Dekker, A.J.; Soest-Zuurdeeg, L.J. van

Citation

Otto, J. M., & Barends, M. G. (2006). Sharia en nationaal recht in Pakistan. In A. J. Dekker & L. J. van Soest-Zuurdeeg (Eds.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden* (pp. 235-268). Amsterdam: Amsterdam University Press.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19253>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19253>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden

De serie Webpublicaties omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op de website van de WRR (www.wrr.nl).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Lange Vijverberg 4-5
Postbus 20004
2500 EA 's-Gravenhage
Telefoon 070-356 46 00
Telefax 070-356 46 85
E-mail info@wrr.nl
Website <http://www.wrr.nl>

Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden

*J.M. Otto, A.J. Dekker,
L.J. van Soest-Zuurdeeg (red.)*

Amsterdam University Press, Amsterdam, april 2006

Vormgeving: Studio Daniëls BV, Den Haag

ISBN 90 5356 9057

NUR 741

© WRR/Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam 2006

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorrecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUDSOPGAVE

	Inleiding	11
1	Sharia en nationaal recht in Egypte	19
	<i>Maurits Berger en Nadia Sonneveld</i>	
1.1	De periode tot 1920	19
1.2	De periode 1920-1965	21
1.3	De periode 1965-1985	24
1.4	De periode 1985 tot heden	27
1.5	Staatsrecht	31
1.6	Personen- en familierecht	32
1.7	Strafrecht	35
1.8	Overige rechtsgebieden	36
1.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	36
1.10	Conclusie	38
2	Sharia en nationaal recht in Marokko	43
	<i>Léon Buskens</i>	
2.1	De periode tot 1920	43
2.2	De periode 1920-1965	47
2.3	De periode 1965-1985	51
2.4	De periode 1985 tot heden	54
2.5	Constitutioneel recht	60
2.6	Familie- en erfrecht	61
2.7	Strafrecht	70
2.8	Overige rechtsgebieden, vooral handelsrecht	72
2.9	Internationale verdragen en mensenrechtenverplichtingen	73
2.10	Conclusies	78
3	Sharia en nationaal recht in Saoedi-Arabië	85
	<i>Maarten Barends en Esther van Eijk</i>	
3.1	De periode tot 1920	85
3.2	De periode 1920-1965	87
3.3	De periode 1965-1985	90
3.4	De periode 1985 tot heden	92
3.5	Staatsrecht	97
3.6	Personen- en familierecht	100
3.7	Strafrecht	101
3.8	Overige rechtsgebieden, voornamelijk economisch recht	103
3.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	103
3.10	Conclusie	105

4	Sharia en nationaal recht in Soedan	113
	<i>Olaf Köndgen</i>	
4.1	De periode tot 1920	113
4.2	De periode 1920-1965	115
4.3	De periode 1965-1985	117
4.4	De periode 1985 tot heden	123
4.5	Staatsrecht	129
4.6	Familie- en erfrecht	131
4.7	Strafrecht	132
4.8	Economisch recht	134
4.9	Mensenrechtenverplichtingen	135
4.10	Conclusies	136
5	Sharia en nationaal recht in Turkije	145
	<i>Mustafa Koçak</i>	
5.1	De periode tot 1920	145
5.2	De periode 1920-1965	151
5.3	De periode 1965-1985	157
5.4	De periode 1985 tot heden	158
5.5	Staatsrecht	161
5.6	Personen-, familie- en erfrecht	164
5.7	Strafrecht	164
5.8	Economisch recht	164
5.9	De internationale verdragen aangaande de rechten van de mens	164
5.10	Conclusie	165
6	Sharia en nationaal recht in Afghanistan	173
	<i>Nadjma Yassari en Hamid Saboory</i>	
6.1	De periode tot 1920	173
6.2	De periode 1920-1965	175
6.3	De periode 1965-1985	178
6.4	De periode 1985 tot heden	185
6.5	Staatsrecht	190
6.6	Personen- en familierecht	192
6.7	Strafrecht	195
6.8	Economisch recht	196
6.9	Internationale verdragen en mensenrechten	196
6.10	Conclusie	197

7	Sharia en nationaal recht in Iran	203
	<i>Albert Dekker en Maarten Barends</i>	
7.1	De periode tot 1920	203
7.2	De periode 1920-1965	205
7.3	De periode 1965-1985	208
7.4	De periode 1985 tot heden	213
7.5	Staatsrecht	220
7.6	Personen- en familierecht	221
7.7	Strafrecht	224
7.8	Overige rechtsgebieden	225
7.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	226
7.10	Conclusie	227
8	Sharia en nationaal recht in Pakistan	235
	<i>Maarten Barends en Jan Michiel Otto</i>	
8.1	De periode tot 1920	235
8.2	De periode van 1920 tot 1965	238
8.3	De periode van 1965 tot 1985	242
8.4	De periode van 1985 tot heden	246
8.5	Staatsrecht	249
8.6	Personen- en familierecht	254
8.7	Strafrecht	256
8.8	Overige rechtsgebieden	259
8.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	260
8.10	Conclusie	261
9	Sharia en nationaal recht in Indonesië	269
	<i>Jan Michiel Otto</i>	
9.1	De periode tot 1920	269
9.2	De periode 1920-1965	273
9.3	De periode 1965-1985	275
9.4	De periode 1985 tot heden	277
9.5	Staatsrecht	283
9.6	Personen-, familie- en erfrecht	285
9.7	Strafrecht	290
9.8	Economisch recht	291
9.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	292
9.10	Conclusie	292

10	Sharia en nationaal recht in Maleisië	303
	<i>Andrew Harding</i>	
10.1	De periode tot 1920	303
10.2	De periode 1920-1965	305
10.3	De periode 1965-1985	309
10.4	De periode 1985 tot heden	311
10.5	Staatsrecht	315
10.6	Familierecht en erfrecht	319
10.7	Strafrecht	323
10.8	Overige rechtsgebieden, in het bijzonder economisch recht	324
10.9	Verplichtingen in verband met mensenrechten	325
10.10	Conclusie	326
11	Sharia en nationaal recht in Mali	335
	<i>Dorothea Schulz</i>	
11.1	De periode tot 1920	335
11.2	De periode 1920-1960	336
11.3	De periode 1960-1985	339
11.4	De periode 1985 tot heden	345
11.5	Staatsrecht	347
11.6	Personen- en familierecht	348
11.7	Strafrecht	349
11.8	Overige rechtsgebieden	349
11.9	Internationale verdragen en mensenrechten	349
11.10	Conclusie	350
12	Sharia en nationaal recht in Nigeria	357
	<i>Maarten Barends en Albert Dekker</i>	
12.1	De periode tot 1920	357
12.2	De periode 1920-1965	359
12.3	De periode 1965-1985	361
12.4	De periode 1985 tot heden	363
12.5	Staatsrecht	369
12.6	Personen-, familie- en erfrecht	371
12.7	Strafrecht	374
12.8	Overige rechtsgebieden, met name economisch recht	375
12.9	Internationale verdragsverplichtingen en mensenrechten	376
12.10	Conclusie	377
	Verklarende woordenlijst	385
	Lijst van afkortingen	387
	Over de auteurs	389

8 SHARIA EN NATIONAAL RECHT IN PAKISTAN

Maarten Barends en Jan Michiel Otto¹

De onafhankelijkheid van Brits-India in 1947 leidde tot de stichting van de Islamitische Republiek Pakistan, waar tegenwoordig ruim 150 miljoen mensen wonen. De federale republiek herbergt vele etnische groepen: Pashtun, Punjabi, Sindhi, Baloch en Muhajir. De Pakistanen zijn vrijwel allen islamiet (97%), van wie de sunnieten ruim in de meerderheid zijn (77%) en de shiïeten een minderheid vormen (20%). Christenen, hindoes en ahmadis behoren tot de religieuze splintergroepen (3%). Het Urdu is de officiële taal van Pakistan, maar slechts acht procent van de bevolking spreekt die. Het Punjabi (48%) en Sindhi (12%) worden door grotere groepen beheerst. De lingua franca van de Pakistaanse elite en het overheidsapparaat is het Engels.

Bron: The World Factbook, zie: <http://www.bartleby.com> (cijfers per ultimo 2003).

8.1 DE PERIODE TOT 1920

Op het Indiase subcontinent, waar het huidige Pakistan deel van uitmaakte, kenmerkte het recht zich in de voorbije eeuwen door een complexe interactie tussen lokale gewoonten, religieuze voorschriften en besluiten van kleinere en grotere vorsten (Kolff 1992; Menski 1997). In de lokale geschillenbeslechting op het platteland was vanouds een belangrijke rol weggelegd voor plaatselijke raden, geleid door lokale voormannen van de hogere kasten. Hindoe priesters golden als experts in het hindoerecht, en moslim priesters waren deskundige uitleggers van de sharia. Deze schriftgeleerden concentreerden zich rondom de hoven van vorsten, waar ook geïnstitutionaliseerde rechtspraak plaatsvond.

Tot de komst van de Britten in 1601 bestond er een zeker dynamisch verband en evenwicht tussen de verschillende rechtsbronnen – gewoonte, godsdienst en vorstenedicten. Stamhoofden, sharia-schriftgeleerden en vorsten hadden een flexibele verstandhouding, zodat men met elkaars positie en belangen rekening wist te houden. De Britten, die hun eigen rechtssysteem in de overzeese gebieden importeerden, waren niet vertrouwd met dit complexe, plooibare geheel. De gouverneur van de East-India Company had van de Britse Kroon alle benodigde bevoegdheden meegekregen om te kunnen wetgeven, besturen en rechtspreken, in civiele en strafrechtelijke zaken (Ali 2000: 141).² Voorts mocht hij politieke contracten met lokale vorsten sluiten. Aanvankelijk beperkte het Britse gezag zich tot de handelsposten aan de kust (zoals Calcutta en Madras) en hun directe omgeving, maar in de loop van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw breidde het zich sterk uit, onder andere tot het domein van de isla-

mitische Moghul die over een groot deel van Noord-India heerste en tot Sindh in het huidige Pakistan, en Bengalen, nu Bangladesh.

De Britten maakten uit pragmatische overwegingen veel gebruik van reeds bestaande politieke en juridische structuren (*indirect rule*) en lieten de lokale rechtsgangen aanvankelijk grotendeels ongemoeid. In ruil daarvoor moesten de lokale heersers dan wel de politieke en juridische 'bovenbouw' van het Britse koloniale bestuur accepteren. Formeel had de Britse *common law* dus het primaat; het gewoonterecht en de sharia konden worden toegepast zolang zij niet in strijd waren met 'natural justice, equity and good conscience'. Voorzover dat het familie- en erfrecht betrof werd niet diep ingegrepen, maar zaken van orde, veiligheid en strafrecht werden wel steeds meer binnen het Britse rechtssysteem getrokken, en dus uit de sfeer van de sharia gehaald.

De koloniale rechterlijke macht werd voornamelijk bemand door Britse juristen. Zij kregen op het gebied van de sharia adviezen van islamitische schriftgeleerden, maar deze adviezen waren niet bindend en werden, wanneer dat zo uitkwam, gemanipuleerd om een voor de Britten acceptabele uitkomst van de zaak te verzekeren (Kolff 1992: 214). Zo ontstond het Anglo-Mohammedaanse recht (Mehdi 1994: 4), een 'legering' van *common law* en sharia. Geleidelijk werd de Britse invloed hierin groter en werden die elementen die strijdig waren met Britse ideeën over orde en rechtvaardigheid eruit verwijderd (Peters 2005: 150). In dit proces werden ook de oude flexibiliteit en veelvormigheid van de sharia opgeofferd ten behoeve van het Britse streven naar rechtszekerheid en rechtseenheid. Volgens Anderson (1989: 211-212) lag aan deze rechtspolitik een onjuiste veronderstelling ten grondslag, namelijk dat er één stelsel van vaste regels, dus een eenvormige sharia, van toepassing was op alle moslims. Dit was in strijd met zowel de theorie van de sharia – zie alleen al het verschil tussen shia en sunni-moslims, en tussen de rechtsscholen – als de praktijk in Zuid-Azië waar vele groepen er een eclectische benadering van de islam op nahielden.

Een bijkomend argument voor het Britse streven naar meer rechtseenheid was de enorme etnische en politieke verscheidenheid op het subcontinent, die nog werd versterkt door de komst van buitenlanders. De toenemende economische bedrijvigheid in Brits-Indië had immers een flinke aantrekkingskracht op kooplieden en gelukzoekers: grote groepen Perzen, Armeniërs, Portugezen, joden en meer en meer Britse onderdanen kwamen naar Brits-Indië om fortuin te maken. De rechtsverscheidenheid die daarvan het gevolg was, werd door de Engelsen ervaren als een ernstig beletsel voor een voorspoedige ontwikkeling van de kolonie.

In 1833 stelden de Britten in Calcutta een centrale wetgever in voor heel Brits-Indië, met gezag over zowel Europeanen en andere immigranten als over de inheemse bevolking. Maar over het karakter van de tot stand te brengen wetten verschilden de meningen. De Indian Law Commission stelde voor om het recht dat in Groot-Brittannië gold volledig van toepassing te verklaren op die ingezetenen van Brits-Indië die niet hindoe

of moslim waren. De koloniale regering meende echter dat het Britse 'rechtersrecht' (*case law*) moeilijk dienst kon doen in de koloniale gebieden zonder enige vorm van aanpassing en codificatie. Daarom poogden achtereenvolgende Britse bestuurders te komen tot codificaties die waren aangepast aan de omstandigheden van Brits-Indië.

Tegelijk met deze pogingen tot rechtshervorming kwamen nationalistisch getinte bewegingen op. Onvrede met de Britse overheersing leidde in 1857 tot een grote opstand van Indiase soldaten in Bengalen. De revolte greep razendsnel om zich heen en sloeg over naar andere gebieden. De Britten zagen zich ernstig in het nauw gedreven en verloren enige tijd de controle over belangrijke stedelijke centra. Nadat zij uiteindelijk de opstand hardhandig hadden neergeslagen, richtte hun wraak zich met name op de Indiase moslims. De zittende Moghul werd onttroond, verscheidene *ulama* kregen de doodstraf of werden verbannen, nadat zij in hun *fatwas* hadden opgeroepen tot *jihad* tegen de Britten. De moslimgemeenschap van Brits-Indië, ooit de regerende elite in het Moghulrijk, raakte hierdoor in een toestand van verval en troosteloosheid (Ali 1988: 7).

Als gevolg van de opstand nam de Britse Kroon in 1858 het gezag van de East-India Company definitief over. De autoriteiten zetten nu spoed achter het 'Napoleontische' codificatieproject, dat als de 'Indian Codes' de geschiedenis van India en Pakistan zou ingaan, en later ook in andere Britse kolonies zijn invloed zou doen gelden. In 1860 werd het wetboek van strafrecht van kracht en in 1872 de 'wet op de overeenkomsten' en de 'wet op het bewijsrecht'. In 1898 volgde het Brits-Indische wetboek van strafvordering.

Het koloniale overheidsapparaat, dat in deze periode sterk groeide, werd gedomineerd door hindoes, die nu eenmaal de overgrote meerderheid in Brits-Indië vormden. Bij veel moslims nam de vrees toe na een eventuele onafhankelijkheid te worden overheerst door de hindoes. De discussies over de vraag hoe zij zich hiertegen teweer zouden kunnen stellen, leidden tot een opbloei van twee ideologische stromingen. In sommige kringen kwam een sterk anti-Westerse, op het puriteinse *wahhabisme* gebaseerde beweging op gang, die pleitte voor een terugkeer naar de glorieuze tijden van de islamitische voorvaders. Bij andere groepen groeide juist het besef dat de achterstand op het Westen zo snel mogelijk moest worden ingelopen.

Een belangrijke zeksman van deze laatste beweging was Sayyid Ahmad Khan, die zich, loyaal aan het Britse gezag, richtte op modernisering van theologie, en van de moslimgemeenschap als geheel (Esposito 1998: 55-59). Als rationalist en verklaard tegenstander van conservatieve *ulama* riep hij zijn medemoslims op zich vooral de beginselen van de Westerse wetenschap eigen te maken. In 1874 richtte hij in Aligarh een islamitische universiteit op. Daar werden generaties intellectuelen opgeleid die het modernistische gedachtegoed verder verspreidden. Onder hen waren verschillende rechtshervormers, zoals Mumtaz Ali en Chiragh Ali (Esposito 1998: 55). Khan pleitte

tevens voor positieve discriminatie voor moslims in het koloniale bestuurs- en ambtenarenapparaat.

Rond 1900 namen de afkeer jegens het autoritaire Britse bewind en het politieke bewustzijn verder toe. Gestimuleerd door de Japanse overwinning op de Russen in 1905, besloten moslimleiders in 1906 tot de oprichting van de Moslim Liga, die zich ten doel stelde de politieke rechten van de moslingemeenschap te waarborgen. De Liga ontpopte zich als dé spreekbuis van de moslingemeenschap, en haar roep om een eigen staat voor de moslims van Brits-Indië werd steeds luider.

In 1916 sloot de Moslim Liga met het door hindoes geleide Indiase Nationale Congres het Pact van Lucknow, en riepen zij gezamenlijk de Britten op om het recht op zelfbeschikking van de Indiase bevolking te respecteren. De Britten voerden hier en daar hervormingen door, maar deze sorteerden weinig effect. De kern van de onvrede – de koloniale overheersing – bleef bestaan, en er vonden verschillende ernstige botsingen en incidenten plaats. De politieke instabiliteit nam verder toe na het van kracht worden van de draconische Rowlatt-wet in 1919. Deze wet – bedoeld om de stabiliteit in Brits-Indië met straffe hand te herstellen – gaf de koloniale overheerser vergaande strafprocesrechtelijke en strafrechtelijke bevoegdheden.³ Mede door de Eerste Wereldoorlog, waarin de Britten tegen de Turkse moslims streden, ontstond er een pan-islamitische Kalifaat Beweging (1919-1925). Hierin participeerden zowel intellectuelen als *ulama*, en zij gebruikten de islam voor het eerst als een symbool van politieke massacommunicatie (Esposito 1998: 93). Deze beweging werkte samen met Mahatma Gandhi, die opriep tot geweldloos verzet en landelijke stakingen. Desondanks kwam het tot gewelddadige botsingen met de Britse troepen en politie.

8.2 DE PERIODE VAN 1920 TOT 1965

In de jaren twintig werkte de Kalifaat Beweging nog een tijd samen met Gandhi, maar hoe dichterbij de verwezenlijking van het gemeenschappelijke streven kwam, hoe meer moslims en hindoes, die een lange geschiedenis hadden van lokale etnische conflicten, tegenover elkaar kwamen te staan. Om aan het nationalisme tegemoet te komen, kondigden de Britten in 1935 een nieuw ‘regeringsreglement’ voor Brits-Indië af. Krachtens deze nieuwe ‘grondwet’ kreeg Brits-Indië een semi-autonoom bestuur. In 1937 werd de Application of Sharia Act van kracht, die de toepassing van de sharia op moslims regelde. In dat jaar vonden ook provinciale verkiezingen plaats.

Het Indiase Nationale Congres weigerde echter de macht met de moslims te delen. De binnenlandse spanningen namen toe en een aantal moslimleiders van de Moslim Liga, onder wie Ali Jinnah, zelf een secularist, kreeg steeds meer het gevoel na de onafhankelijkheid te zullen worden overheerst door de hindoemeerderheid. Teleurgesteld over de onmacht van Gandhi om het hindoe-extremisme te beteugelen, pleitten zij voor een twee-statenoplossing. Andere moslimleiders wilden samenblijven in één

staatsverband met de hindoes. Conservatieve *ulama* waren tegen elke vorm van nationalisme, en bepleitten de eenheid van de *umma*, de gemeenschap van alle moslims. Deze conservatieve beweging wist zich te organiseren in de Jamaat-i-Islami onder leiding van Sayyid Abul Ala Mawdudi (1903-1979), die in 1941 werd opgericht. Hoewel zijn conservatieve gedachtegoed veel invloed zou krijgen, bleef de Moslim Liga veruit de belangrijkste politieke partij.

Inmiddels had op 23 maart 1940 de Moslim Liga de Lahore Resolutie, ook wel Pakistan Resolutie genoemd, aangenomen waarin de aspiratie om een eigen moslimstaat te vestigen werd vastgelegd:

"(...) that the areas in which the Muslims are numerically in a majority as in the North Western and Eastern Zones of India, should be grouped to constitute 'independent states', in which the constituent units shall be autonomous and sovereign" (Khan 2000: 54).

De twee-statenoptie kreeg meer en meer bijval, van hindoe-, maar vooral van moslim-zijde. Op 10 juli 1947 – na een periode van politieke touwtrekkerij – maakte de Britse premier Attlee aan het Lagerhuis bekend dat het gezag over de kolonie zou worden overgedragen aan enerzijds het Indiase Nationale Congres, anderzijds aan de Moslim Liga. Met de Britse wet op de onafhankelijkheid van India werd de soevereiniteit overgedragen: India en Pakistan waren geboren. Namens de Indiase Moslim Liga werd Mohammed Ali Jinnah de eerste leider van Pakistan (*Quaid-i-Azam*).⁴

De islamitische republiek bestond uit twee van elkaar gescheiden gebiedsdelen, West- en Oost-Pakistan, het huidige Pakistan en het huidige Bangladesh. Deze beide delen van Brits-Indië kenden namelijk grote moslim-meerderheden. De nieuwe republiek stond de eerste tien jaar na de onafhankelijkheid voor enorme problemen. Pakistan herbergde een aantal onderling zeer verschillende bevolkingsgroepen, met eigen talen, culturen en gewoonten. De volksverhuizing vanuit en naar India, die het logische gevolg was van de scheiding – *the Partition* – liep uit op een enorme tragedie. Conflicten, grootschalige ontwortelingen, etnische zuiveringen en moordpartijen markeerden de eerste jaren van de nieuwe republiek, en lieten grote littekens en onopgeloste etnische problemen na.

Het werk aan de eerste grondwet duurde negen jaar. Volgens de onafhankelijkheidswet werd het regeringsreglement uit 1935, met enige aanpassingen, de voorlopige grondwettelijke basis voor Pakistan. De overige wetgeving van het voormalige Brits-Indië bleef verder in hoofdlijnen van kracht. West-Pakistan, het huidige Pakistan, telde vier provincies met elk een hoofdstad: Punjab (Lahore), Sindh (Karachi), Baluchistan (Quetta), North-West Frontier Province (Peshawar). In die laatste provincie lagen ook de semi-autonome 'tribal areas'. Elke provinciehoofdstad had een gerechtshof, waar men beroep kon instellen tegen beslissingen van districtsrechtban-

ken. Beroep tegen beslissingen van de gerechtshoven kon in beginsel worden ingesteld bij het Hooggerechtshof (Jilani et al. 2002: 1248).

De grondwetgevende vergadering stond voor de vraag welke rol de islam moest gaan spelen in de nieuwe staat.⁵ In Pakistan was de islam meer dan de religie van de overgrote meerderheid van de bevolking. Hij was ook de gemeenschappelijke noemer geworden in de onafhankelijkheidsstrijd, en betekende de formele legitimering van de stichting van Pakistan als aparte staat. Het etnisch verdeelde land zou nog lang een ideologisch bindmiddel nodig hebben. Daarom probeerde het landsbestuur de islam te maken tot een bron van nationale identiteit, legitimiteit, culturele integratie en publieke moraal. Maar dan nog bestonden er onder de Pakistaanse bevolking en haar leiders vele verschillende opvattingen over wat het islamitische karakter van de nieuwe natie in de praktijk zou moeten behelzen.

Omdat Jinnah in 1948 onverwacht overleed en zijn opvolger werd vermoord, ontstond er een machtsvacuüm. Conservatieve en puriteinse moslimleiders lieten van zich horen. In januari 1948 had Mawdudi⁶ twee lezingen gegeven aan de rechtenfaculteit van Lahore waarin hij de grondwetgevende vergadering – die de taak had een nieuwe grondwet voor Pakistan te ontwerpen – opriep de soevereiniteit van Allah te respecteren en de suprematie van de sharia vast te stellen, onislamitische wetten in te trekken en de autoriteiten hun bevoegdheden te laten uitoefenen binnen de grenzen van de islam (Moten 2003: 394). In 1949 nam het parlement, op voorstel van de regering, de Objectives Resolution aan, als voorloper van de constitutie. Dit document stelde dat alle moslims “in staat worden gesteld hun leven in de particuliere en publieke sfeer in te richten overeenkomstig de leer en de eisen van de islam zoals uiteengezet in de Koran en heilige Sunna”. Deze tekst, die inderdaad zou terugkeren in de preambules van achtereenvolgende grondwetten (Menski 1997: 19), was echter niet het eind maar eerder het begin van “een voortdurende strijd tussen progressieven en conservatieven” (Mehdi 1994: 80). De progressieven stonden een moderne democratie voor, die natuurlijk niet in strijd was met de beginselen van islam, maar waarin het geloof toch vooral een persoonlijke aangelegenheid was. De conservatieven en puriteinen, deels georganiseerd in Mawdudi's partij, de Jamaat-i-Islami, stonden een staat voor waarin de sharia het staatsbestel en recht zou beheersen. Deze strijd beperkte zich niet tot het parlementsgebouw. Pogingen van orthodoxe leiders om de moderne ahmadi-sekte⁷ tot een niet-islamitische minderheid te doen verklaren, leidden in 1953 tot ernstige onlusten en moordpartijen tegen ahmadis in de Punjab. Ook gemeenschappen van hindoes, vooral woonachtig in Sindh, en van christenen, veelal in Punjab, werden vaak slachtoffer, mede omdat zij werden aangekeken op spanningen met India of met Westerse landen.

De eerste grondwet, die in 1956 werd aangenomen, kon deze strijd niet echt beslissen, zij leende zich voor velerlei interpretaties. Waar in de preambule werd gerept van de soevereiniteit van Allah lazen de conservatieven hierin de implementatie van Zijn wet, de sharia. Progressieven zagen in deze zinsnede echter geen politiek-juridische,

maar slechts spirituele relevantie. De preambule herhaalde verder de bovengenoemde Objectives Resolution. Deze grondwet had de conservatieven dus geen volledige invoering van de sharia opgeleverd. In plaats daarvan moesten ze leven met de minder vergaande bepaling dat de sharia als toetssteen van het rechtssysteem zou gelden. Zo bepaalde artikel 198.1:

“No law shall be enacted which is repugnant to the Injunctions of Islam as laid down in the Holy Quran and Sunnah, hereinafter referred as Injunctions of Islam, and existing laws shall be brought into conformity with such Injunctions.”

De staat moest volgens de grondwet voorts stappen ondernemen om ‘islamitisch’ onderwijs verplicht te stellen en het naleven van ‘islamitische’ leefregels te bevorderen. Het drinken van alcohol moest worden verboden en er diende een islamitisch onderzoeksinstituut opgericht te worden “to assist in the reconstruction of Muslim society on a truly Islamic basis” (art. 197.1).

De juridische betekenis van de grondwet uit 1956 was echter klein. Al in 1958 werd zij buiten werking gesteld, toen generaal Ayub Khan een staatsgreep deed en de noodtoestand afkondigde. De coup was bedoeld om een sterker centraal gezag te vestigen en een aantal sociaal-economische hervormingen door te voeren. Ayub Khan was een modernist, een Westers-georiënteerde bestuurder die meer dan eens wees op de gevaren van een dogmatische, conservatieve interpretatie van de islam “which would result in a widening gap between life and religion” (Mehdi 1994: 87). Hij had grote invloed op de tweede Pakistaanse grondwet, van 1962, die weliswaar niet veel van de grondwet van 1956 afweek, maar toch een enigszins progressiever karakter had. Een aantal islamitische bepalingen verviel: de ‘Islamic Republic of Pakistan’ werd de ‘Republic of Pakistan’; de terminologie ‘Holy Quran and Sunnah’ in de grondwet van 1956 werd vervangen door het voor bredere interpretatie vatbare ‘Islam’. In 1963 en 1964 werden deze wijzigingen overigens onder conservatieve druk alweer teruggedraaid.

Van grotere betekenis was de onder Ayub Khans leiding in 1961 uitgevaardigde ‘islamitische familierechtordonnantie’ (IFO), die een relatief liberaal karakter had. Hieraan was vanaf 1955 gewerkt door een staatscommissie, waarin naast drie mannen en drie vrouwen één vertegenwoordiger van de *ulama* was benoemd (Esposito 1998: 122-123). Deze laatste bleef zich tot het einde toe verzetten tegen de opvattingen en werkwijze van de commissie. In feite vormde de familiewetgeving een belangrijke nieuwe arena voor de strijd van de *ulama* tegen het centrale staatsgezag, die het ontwerp ‘onislamitisch’ noemden. Krachtig gesteund door Pakistaanse vrouwenorganisaties legde Ayub Khan zijn wil op, en de IFO werd als wet uitgevaardigd. Daarin werden enkele bepalingen van de klassieke sharia aangepast, vooral onder druk van vrouwengroepen die ageerden tegen eenzijdige verstoting en polygamie. De conservatieven hielden vol dat de wet in artikel 7 een absoluut door God gegeven recht van de man tot echtscheiding

afhankelijk had gemaakt van een derde instelling (Mehdi 1994: 170). De effectiviteit van de IFO werd echter het meest belemmerd door de traditionele, patriarchale opvattingen en gedragspatronen, met name op het platteland: lokale hoofden, stamvergaderingen en dorpsgerichten lieten zich niet snel leiden door wetten uit de hoofdstad zoals de IFO, maar eerder door traditionele elementen van de sharia en hun gewoonten (Mehdi 1994: 202; Pearl and Menski 1998: 55).

Een andere stap van Ayub Khan was de oprichting van de bij de grondwet van 1962 ingestelde Adviesraad voor Islamitische Ideologie en van het Centraal Instituut voor Islamitisch Onderzoek. Conservatieve schriftgeleerden namen echter aanstoot aan de publicaties van de te progressief geachte directeur van het instituut, waardoor deze onder grote politieke druk moest worden ontslagen (Esposito 1998: 122).

Niettemin staande deze specifieke ontwikkelingen in de verhouding tussen sharia en recht, had het rechtsstelsel op verreweg de meeste terreinen zijn oude Brits-koloniale karakter behouden.

8.3 DE PERIODE VAN 1965 TOT 1985

In december 1970 vonden er vrije parlementsverkiezingen in Pakistan plaats. In het oostelijke gebiedsdeel won de Awami Liga vrijwel alle 162 zetels, in het westelijke gebiedsdeel won Ali Bhutto's Pakistaanse Volkspartij 82 van de 138 zetels. In het Oosten, dat zich sterk gedomineerd voelde door het Westen, braken onlusten uit, die leidden tot een bloedige burgeroorlog welke uitmondde in de afscheiding van Bangladesh als onafhankelijke staat (1971). Opmerkelijk was dat de religieuze partijen bij deze verkiezingen nauwelijks voet aan de grond hadden gekregen (Moten 2003: 398).

Bhutto werd in 1971 president van het nieuwe, kleinere Pakistan. Evenals Ayub Khan behoorde Bhutto tot het vooruitstrevende kamp, maar hij had een meer op socialistische leest geschoeide economie en samenleving voor ogen. Zijn beloften over 'islamitisch socialisme' waren – naast zijn slogan 'voedsel, kleding en huisvesting' – een van de belangrijkste redenen voor zijn electorale succes. Hem wachtte een zware taak. In sociaal-economisch opzicht was het land er slecht aan toe. Het falen van de overheid om dit probleem op te lossen, kon door elke oppositie worden uitgebuit, zeker ook door de conservatieve moslimpartijen. Daarbij kwam dat de spanningen tussen verschillende etnische gemeenschappen waren toegenomen, onder andere door de oorlogen met India (in 1947-1949, 1965 en 1971) en de slepende kwestie rond Kashmir. Verder had de afscheiding van Bangladesh de vraag of, en zo ja hoe, de islam de basis van een natiestaat kon zijn, opnieuw actueel gemaakt.

Bhutto probeerde zijn politieke draagvlak te versterken met een aantal symbolische maatregelen, die de islam als bindende factor moesten benadrukken. Hij verscherpte

het alcoholverbod, sloot nachtclubs en verving de christelijke zondag als vrije dag door de islamitische vrijdag. Daarnaast richtte hij zich meer en meer op de Arabische wereld, die na de oliecrisis politiek en economisch steeds belangrijker werd, ook voor Pakistan. Niet alleen ontving het land financiële hulp, maar ook vormde de Arabische wereld een afzetgebied voor Pakistaanse producten, arbeidskrachten en militaire adviseurs (Faruki 1987: 57-58; Barends 2005: 117). Bhutto moedigde het gebruik van de Arabische taal aan en in 1974 was Pakistan gastheer van de islamitische top van de Organization of the Islamic Conference (OIC).

In 1973 kwam onder Bhutto de derde grondwet tot stand; het was de eerste die door een gekozen volksvertegenwoordiging werd aangenomen. Deze was opnieuw een compromis tussen progressieven en conservatieven, onder andere tussen socialistische of sociaal-democratische beginselen enerzijds, en klassieke beginselen van de islam en de sharia anderzijds. Seculiere sociaal-democratische bepalingen werden dan ook afgewisseld met verwijzingen naar de islam. In de preambule kwam dat treffend tot uiting:

“(...) we the people of Pakistan, conscious of our responsibility before Almighty Allah and men, are dedicated to the preservation of democracy achieved by the unremitting struggle of the people against oppression and tyranny; inspired by the resolve to protect our national and political unity and solidarity by creating an egalitarian society through a new order” (Preambule grondwet 1973, Mehdi 1994: 97).

Overigens bleef de bepaling die de voorschriften van de islam tot toetssteen van het Pakistaanse rechtssysteem maakte, onverkort gehandhaafd, nu als artikel 227.1 (zie par. 8.5).

Bhutto werd onder de nieuwe grondwet premier. Hij stond voor een niet geringe taak, omdat de burgeroorlog en de afscheiding van Bangladesh ernstige gevolgen hadden voor de binnenlandse economie: defensie-uitgaven waren gestegen, de grote schuldenlast was verder toegenomen, belangrijke handelscontacten waren verbroken, en een ware volksverhuizing van burgers en krijgsgevangenen keerde naar Pakistan terug. In het Noordwesten waren separatisten actief, met steun vanuit Afghanistan. Bhutto's socialistische beleid, met landhervormingen, sociale voorzieningen en nationalisaties, versterkte zijn populariteit onder de armen, maar leidde ook tot kapitaalvlucht en het inzakken van de industrie. In 1977 won zijn partij opnieuw de verkiezingen. Zijn tegenstanders beschuldigden hem echter van verkiezingsfraude, en er braken grote onlusten uit. Daarop greep het leger in, kwam generaal Zia ul-Haq aan de macht, die oorlogsrecht afkondigde, waarmee publieke bevoegdheden werden overgedragen aan het leger.

Zia ul-Haq (1977-1988) wilde binnenslands een sterk centraal gezag veilig stellen en dus afrekenen met de bedreigingen door etnisch nationalisme en separatisme. In

zijn buitenlands beleid wilde hij het Pakistaanse gezag over Kashmir herstellen en de dreiging vanuit Afghanistan uitschakelen. Van de voorafgaande periode had hij geleerd dat een staat die alleen in naam was toegewijd aan de islam niet voldoende legitimiteit bood om de centrifugale krachten te bedwingen. Daarom schiep hij een meer stringente islamitische staatsideologie, waarvan islamisering van het recht een essentieel onderdeel vormde (Chadda 1999). Verder pakten zijn militairen de etnische gemeenschappen op alle mogelijke manieren aan, met geweld en intimidatie, door tegenmilities op te zetten, door verdeel-en-heerspolitiek, door regionale leiders om te kopen, enzovoort. Zia wierp zich daarbij publiekelijk op als redder van de islam en stelde dat de islam ten principale onverenigbaar was met een op Westerse leest geschoeide democratie.⁸ Hij propageerde een orthodoxe, letterlijke versie van de islam die aansloot bij de Jamaat-i-Islami en andere religieuze partijen. Het feit dat deze partijen in algemene verkiezingen nooit meer dan enkele procenten van de stemmen hadden gewonnen, was voor hem kennelijk geen beletsel.

In 1979 vonden drie dramatische gebeurtenissen plaats. De democratisch gekozen Bhutto werd tijdens een showproces ter dood veroordeeld en opgehangen. Er werden per decreet klassieke islamitische lijfstraffen ingevoerd. En de Sovjetunie viel Afghanistan binnen, wat Zia een uitgelezen kans bood om daar, met omvangrijke militaire en economische hulp van de Verenigde Staten en Saoedi-Arabië, de Pakistaanse invloed te vergroten en deel te nemen aan het verzet tegen de Russische invasie. Zia's beleid zou de basis leggen voor de latere opkomst van de taliban in Afghanistan. Vooralsnog werd gekscherend gerept van het land van de drie A's: 'Allah, the Army and America'.

De *hudood*-ordonnanties, die op 10 februari 1979 werden ingevoerd, bevatten bepalingen die in grote lijnen de klassieke doctrine volgden en betrekking hadden op de vijf *hadd*-misdrijven en bijbehorende straffen. Het wetboek van strafrecht bleef daarnaast gewoon in stand. Aan de vier gerechtshoven werden sharia-kamers toegevoegd als beroepsinstanties voor *hadd*-uitspraken, en om wetgeving aan de sharia te toetsen. Toen er ernstige meningsverschillen aan het licht traden tussen de gerechtshoven, hief Zia ze weer op, en stelde één federaal sharia-hof in, en een sharia-kamer bij de Hoge Raad als beroepsinstantie. De introductie van de *hudood*-ordonnanties, met name de strafbaarstelling van seksuele gemeenschap buiten het huwelijk, leidde tot hevig verzet, zowel vanuit de internationale gemeenschap als in Pakistan zelf. Vrouwen verenigden zich in een aantal nationale en regionale organisaties om collectief hun rechten op te eisen (Chadbourne 1999: 5), maar tevergeefs. Het openbaar ministerie formuleerde aanklachten wegens ontucht tegen vrouwen die waren hertrouwd nadat zij allang waren verlaten door hun man, die zich echter plotseling 'herinnerde' dat zij nog wettig waren getrouwd. Om deze vrouwen te beschermen, lieten de rechtbanken in een aantal zaken het vereiste van een schriftelijke informatieplicht bij verstoting zelfs vallen. De mogelijkheid voor vrouwen om zelf echtscheiding aan te vragen werd

aanzienlijk verruimd.

Vanaf 1980 voerde Zia ul-Haq verscheidene amendementen door op de artikelen 295 tot en met 298 van het wetboek van strafrecht, die verband hielden met religie en godslastering: de 'blasfemiewetgeving'. Voorheen was het al in algemene zin strafbaar gesteld om een plaats voor erediensten te beschadigen of te besmeuren met de opzet om de godsdienst van een bepaalde groep te beledigen. Maar nu werd een veelheid van dergelijke uitingen in woord, geschrift of afbeelding strafbaar gesteld (zie verder par. 8.7).

De blasfemie- of godslasteringswetten droegen bij tot 'een cultuur van religieuze intolerantie' (Rehman 2001: 434). Alleen al het ter discussie stellen van de amendementen kon rekenen op felle tegenstand van religieuze groepen. Naast de algemene kwamen er ook bijzondere bepalingen gericht tegen de ahmadi-beweging. Na het incident in 1953 werd nu opnieuw en in steeds bredere kring geëist dat haar leden officieel als niet-moslims werden bestempeld. En inderdaad: in 1974 werden zij onder Bhutto in de grondwet tot niet-moslims verklaard (art. 260.3). In 1984 voegde Zia daaraan twee strafwetsartikelen toe. Volgens Rehman (2001) had de introductie van deze artikelen 'verwoestende effecten op de ahmadi-gemeenschap in Pakistan'. De leden werden immers verplicht om de kern van hun godsdienst op te geven.

Buiten het strafrecht nam Zia nog een aantal maatregelen om het economische en maatschappelijke leven zichtbaar te islamiseren. Zo droeg hij vanaf 1 januari 1981 Pakistaanse banken op naast 'normale' bankrekeningen winst-en-verliesdelingsrekeningen te openen. Op deze wijze konden klanten met hun ingelegd vermogen in de bank participeren en in plaats van rente een winstdeel ontvangen. Zia zag heel goed het theoretische karakter van de exercitie in – rente werd nu winstuitkering genoemd –, maar hij geloofde nu eenmaal meer in de vorm dan in de inhoud (Khan 2001: 663).⁹ Later – in 1984 – zou hij islamitisch bankieren verplicht stellen, en het bedingen van rente wettelijk verbieden.

Ook kondigde Zia de zogenoemde 'ordonnantie ter eerbiediging van de ramadan' af: eten, drinken en roken in publieke ruimtes werd tijdens de vastenmaand verboden. In brede kring werd de ramadanordonnantie als beledigend ervaren, niet zozeer voor niet-moslims, maar vooral voor moslims zelf.

In 1984 werd het wetboek van bewijsrecht uit 1872 aangevuld met een bewijsrechtdecreet, dat de getuigenis van twee vrouwen gelijk stelde aan die van één man.

In 1985 introduceerde Zia per decreet een belangrijk nieuw grondwetsartikel 2A, dat in feite de Objectives Resolution van 1949 binnen de grondwet bracht, waardoor staat, recht en islam dichter dan ooit bij elkaar kwamen. Het artikel stelde onder andere dat "de Voorschriften van de Islam, zoals neergelegd in de heilige Koran en de Sunna de hoogste wet van het land zullen zijn". Elders in de grondwet, ja zelfs in een ander deel van artikel 2A, werd het primaat echter impliciet aan de statelijke wetgeving gegeven. De grondwet liet er geen misverstand over bestaan dat voor elke Pakistaanse burger de

grondwet nog altijd als onaantastbare, hoogste norm gold.

Ondanks de veelbesproken islamisering van het recht onder Zia, functioneerde de rechtspraak nog steeds volgens het principe dat het moderne statelijke recht het hoogste gezag had (Menski 1997: 20). Terwijl in India de rechtsgeleerdheid zich niet expliciet op het hindoeïsme baseerde, werden juridische debatten in Pakistan juist wel voortdurend gevoerd in termen van islam en sharia. Juristen herformuleerden hun religieuze opvattingen voortdurend in het juridische discours. Hierbij was uiteraard veelvuldig sprake van een eigen interpretatie. Dit leidde er volgens Menski (1997) toe dat de Pakistaanse jurisprudentie op alle niveaus voortdurend controversiële uitspraken liet zien, en dat deze jurisprudentie allesbehalve duidelijkheid schiep over bepaalde aspecten van de sharia. Mehdi (1994: 107-108) noemt het rechtstelsel inconsistent en instabiel: “Inconsistency has existed in the sense that most of the Islamic provisions were just written into constitutions and there was no intention of implementing them, at least not until 1977. They were provided only as compromise clauses and modernists and traditionalists saw different meanings or interpretations of them. Instability existed in the sense that, on the one hand, constitutions could be abrogated without legal authority and, on the other hand, Islamic provisions could be replaced or reinterpreted, depending on which faction of Muslims were ruling” (Mehdi 1994: 107-108).

Inmiddels was Zia's regime steeds verder betrokken geraakt bij de oorlog in Afghanistan. Zijn veiligheidstroepen en geheime dienst wierven en trainden Pashtunsprekende jonge Afghaanse mannen die als vluchteling de grens waren overgestoken en hun land wilden bevrijden. De Pakistanen achtten een orthodoxe islamitische ideologie het beste middel om het etnisch zo verdeelde Afghanistan onder controle te krijgen.

8.4 DE PERIODE VAN 1985 TOT HEDEN

In 1985 werd het oorlogsrecht afgeschaft, een opmaat naar nieuwe pogingen om Pakistan te democratiseren. Nadat Zia ul-Haq bij een onopgehelderd vliegtuigongeluk in 1988 om het leven was gekomen, werden er weer verkiezingen gehouden. In het daaropvolgende decennium zouden de twee grootste partijen, de Pakistaanse Volkspartij onder Benazir Bhutto, dochter van de omgebrachte Ali Bhutto, en de Pakistaanse Moslim Liga onder Nawaz Sharif, beurtelings verkiezingen winnen en de premier leveren. In het onder Zia opgezette regionale en veiligheidsbeleid kwam echter geen verandering. Dat gold ook voor de ‘talibanisering’ van de Pashtunsprekende gebieden aan beide zijden van de grens met Afghanistan. Met Amerikaanse steun werden hier in kampementen duizenden jonge Pakistani en Afghaanse vluchtelingen door de Pakistaanse overheid geïndoctrineerd en voorbereid op de oorlog in Afghanistan. Toen Benazir Bhutto tijdens haar eerste regeerperiode probeerde deze koers te verleggen, wisten de geheime diensten haar positie zodanig te verzwakken dat ze het veld moest ruimen. Tijdens haar tweede en derde regeerperiode bleek ze haar les te hebben

geleerd. Na de val van de Sovjetunie werd in de jaren negentig het Pakistaanse belang bij versterkte politieke en handelsbetrekkingen met de nieuwe islamitische staten in Centraal-Azië alleen nog maar groter. De Pakistaanse regeringen bleven dan ook instrumenteel bij de training, bewapening en opmars van de taliban, die vanaf 1994 hun gezag vestigden in een steeds groter deel van Afghanistan.

Binnenslands leek het beleid onder de gekozen regeringsleiders Benazir Bhutto en Nawaz Sharif opmerkelijk veel op dat van Zia. Zo werd in 1991 een 'wet op de handhaving van de sharia' ingevoerd. De positie van kwetsbare groepen bleef uiterst zorgelijk, in het bijzonder die van vrouwen en van religieuze minderheden. De vooraanstaande advocate en mensenrechtenactiviste Hina Jilani zei over de positie van vrouwen enkele jaren geleden: "The right to live of women in Pakistan is conditional on their obeying social norms and traditions".¹⁰

Anno 2005 verkeren vrouwen in Pakistan nog altijd in een achtergestelde positie op het gebied van economische en sociale participatie en op het gebied van civiele en politieke rechten. Huiselijk geweld en eerwraak komen regelmatig voor, mede omdat dergelijke misdrijven door ingesloten sociale en culturele patronen en misstanden in het justitiële apparaat vaak onbestraft blijven. Bij de stammen in afgelegen gebieden komt veel eigenrichting voor, die soms gruwelijke vormen aanneemt.

In 2002 kreeg de Meerwala-zaak veel aandacht in de internationale media: een lokale *jirga* in Punjab had opdracht gegeven tot de groepsverkrachting van een vrouw vanwege de vermeende illegale relatie van haar 12-jarige broertje met een vrouw van een andere clan. Nadat een lokale imam de zaak naar buiten had gebracht, greep de Pakistaanse overheid hard in: zes mannen, onder wie twee leden van de *jirga*, werden ter dood veroordeeld. Benadrukt zij dat deze tribale rechtspraak van lokale *jirgas* op geen enkele wettelijke basis stoelde (Barends 2002). Om wantoestanden als in de Meerwala-zaak te voorkomen, nam het parlement in oktober 2004 een wet tegen eerwraak aan waarin plegers van eerwraak de doodstraf konden krijgen.

Hindoes in Pakistan waren al sinds 1947 slachtoffer van de spanningen met het buurland India, ondanks het feit dat voordien hindoes en moslims eeuwenlang in relatieve harmonie naast elkaar hadden geleefd. De hindoe-vertegenwoordiging in het overheidsapparaat en het leger was verwaarloosbaar. In 1992 werden – als reactie op gebeurtenissen in India – in Pakistan 120 hindoe-tempels vernield.¹¹ Ook christenen werden het slachtoffer van discriminatie en religieuze intolerantie; zij werden al langere tijd onderworpen aan allerlei vormen van intimidatie en vernedering, deels vanwege hun lage onderwijsniveau en sociale positie, en deels vanwege hun godsdienst (Amnesty International 2001).

Ondanks de in de grondwet vastgelegde godsdienstvrijheid waren er geregeld tekenen van ernstige religieuze intolerantie en discriminatie: 'places of worship' werden vernield,

andersdenkenden in shia/sunni-tegenstellingen en niet-moslims werden geïntimideerd en soms zelfs vermoord. Extremistische organisaties pleitten openlijk voor het gebruik van geweld, aanvallen op religieuze minderheden werden niet goed onderzocht en bleven vaak onbestraft. In 2000 stelde Amnesty International in een persbericht:

“How many more people have to die for their religion before the Government of Pakistan takes action and clearly and publicly states that such violence will not be tolerated? Freedom of religion is a right laid down in the country’s Constitution – it’s time this was made a reality.”¹²

De democratisch gekozen Benazir Bhutto en Nawaz Sharif konden dit niet veranderen. Integendeel: in 1997 werden onder het bewind van Sharif in een amendement op het wetboek van strafrecht de regels van de klassieke sharia omtrent vergelding en bloedgeld geïntroduceerd.

In oktober 1999 zette het leger Nawaz Sharif af door middel van een staatsgreep en nam Pervez Musharraf de macht over. Hij schortte direct de Pakistaanse grondwet van 1973 op en bekrachtigde bij decreet de bestaande wetgeving “subject to the Orders of the Chief Executive”. Na de terroristische aanslagen in de Verenigde Staten van 11 september 2001 werd Musharraf een belangrijke bondgenoot in de Amerikaanse ‘War on terror’. Ten aanzien van de islamitische staatsideologie stelde hij zich gematigder op dan Zia destijds. Tevens zette hij stappen naar politieke normalisering: in 2002 werd zijn leiderschap bekrachtigd door een referendum, en vervolgens door landelijke verkiezingen. Daarin kwamen de twee grote nationalistische gematigde partijen wederom als overwinnaars uit de bus – samen goed voor ruim 51 procent.¹³ De conservatief-religieuze coalitie Muttahida Majlis-i-Amal (MMA), een alliantie van zes partijen onder leiding van de Jamaat-i-Islami-partij,¹⁴ won 11,3 procent. In maart 2003 werd de grondwet van 1973 weer onverkort van kracht.

De deelstaatverkiezingen van oktober 2002 leverden echter in het relatief dunbevolkte Baluchistan en in de North-West Frontier Province (NWFP) wel klinkende overwinningen op voor de islamitische partijen. Deze winst werd toegeschreven aan de woede over de Pakistaanse steun aan de Amerikanen in Afghanistan en de weerstand tegen de alleenheerschappij van Musharraf en het harde optreden van zijn troepen (Hilton 2002). De MMA won in de NWFP een absolute meerderheid en diende een provinciale verordening in om ter plaatse de sharia in te voeren. Een passage over de oprichting van een ‘bureau voor ondeugd en deugd’ riep onmiddellijk associaties op met het inmiddels in Afghanistan gevallen taliban-regime. De commentaren hierop liepen sterk uiteen. De internationale pers reageerde heftig. *The Economist* schreef in mei 2003:

“(...) it is in the North-West Frontier Province (NWFP) bordering Afghanistan where Islamisation (some call it Talibanisation) is now making the most danger-

*ous inroads. In the last two weeks, Jamaat vigilante squads in Peshawar have wrecked hoardings advertising foreign consumer goods like Coke, Pepsi and Pizza Hut because unveiled women figured in them. And, on Tuesday May 27th, the provincial government of the MMA (...) floated a shari'a bill in parliament to amend at least 71 existing laws in order to make them conform to Islamic tenets."*¹⁵

Rehman (2003: 3) wees erop dat de verordening juridisch overbodig en irrelevant was, omdat zij slechts herhaalde wat al in 1991 op federaal niveau was vastgesteld in de 'wet op de handhaving van de sharia'. Voorzover zij met het federale recht strijdig zou zijn, was de verordening bovendien nietig. Rehman's analyse was daarom dat de MMA er in de eerste plaats op uit was zich te manifesteren als de voorhoede van een nieuwe beweging om van Pakistan een theocratie te maken, en in de tweede plaats om zichzelf de ruimte te geven om de door hen voorgestane sociaal-culturele waarden op te leggen aan de bevolking in hun provincie. Volgens een bericht in de *Daily Times* van 14 juli 2003 spraken op een seminar in Lahore een vooraanstaand schriftgeleerde, de voorzitter van de Orde van Advocaten bij het Hooggerechtshof en enkele vrouwelijke activisten uit MMA-kring hun scherpe afkeuring en ergernis uit over de provinciale verordening van de NWFP. Zij noemden deze "zonder grondslag en buiten het terrein van de provinciale overheid", "demonstratief, reactionair en zonder precedent in de islam". De religieuze geleerde zei dat "soortgelijke pogingen de islam te handhaven al waren gedaan in Saoedie-Arabië, Iran en Afghanistan, maar tevergeefs". "Saudi Islam changed into a Kingdom, Iranian Islam turned into *Papayat* and the Taliban crumbled", zo voegde hij toe. De genoemde advocaat zei dat MMA's wetgeving een poging was om de aandacht af te leiden van de werkelijke problemen zoals orde en veiligheid, economie en werkloosheid. De vaagheid van de wet zou bovendien misbruik in de hand werken: elke rechter zou het kunnen gebruiken om zijn eigen vooroordeel te bevestigen.

Zo gezien was de verordening niet meer dan de zoveelste zet in een langlopend politiek conflict en het zoveelste bewijs dat de politiek-juridische grondstructuur van Pakistan nog niet was uitgekristalliseerd. Vooralsnog is de NWFP-verordening wel afgekondigd, maar niet daadwerkelijk geïmplementeerd. Omdat de MMA-kandidaten bij lokale verkiezingen in 2005 een zware nederlaag leden tegen pro-Musharraf-krachten is een verdere matiging van het beleid te verwachten.

8.5 STAATSRECHT

Staatsideologie en constitutie

De huidige grondwet dateert van 1973. Zij is inmiddels zo vaak geamendeerd dat men eigenlijk niet meer van dezelfde grondwet kan spreken (Mehdi 1994: 71). Zij weerspiegelt de staatsideologie van Pakistan. Deze is geworteld in de historische wens van de moslims van Brits-Indië zich los te maken uit een door hindoes gedomineerd land. Dit is alleen mogelijk geweest door naar een eigen nationale staat te streven, Pakistan.

Daarbij is echter niet de natiestaat, maar de islam de belangrijkste bindende factor geweest. De *auctor intellectualis* van Pakistan, Mohammed Iqbal, stelde in 1930 dat moslim-solidariteit boven de nationale eenheid ging (Naipaul 1999: 269). De idee dat voor Pakistan de islam een hoger doel zou zijn en de nationale staat slechts een middel om dat te bereiken, is deel blijven uitmaken van de staatsideologie en van het constitutionele recht. Tegelijkertijd vraagt ook een nationale staat om gehoorzaamheid aan de wetten en een loyaal burgerschap. De Pakistaanse grondwet vormt daarop geen uitzondering. Dit heeft geleid tot een reeks fundamentele staatsrechtelijke problemen, waarvoor de oplossingen deels door de grondwetgever en deels door de rechterlijke macht zijn gevonden.

Het eerste daarvan betreft de vraag naar de basisnorm van het rechtssysteem. Is die gelegen in de voorschriften van de islam, nu immers de constitutionele koers is gericht op islamisering? Of is de basisnorm gelegen buiten de islam en in de grondwet zelf, met de daarin toegekende fundamentele bevoegdheden van de staat en rechten van de burgers? Wellicht het meest adequate antwoord op deze vragen luidt dat het Pakistaanse rechtsstelsel een tweeledige basisnorm heeft. De grondwet bevat immers een aantal bepalingen die verplichten tot absolute gehoorzaamheid aan de grondwet, met zijn fundamentele rechten en andere beginselen van de rechtsstaat. Andere bepalingen lijken echter aan de voorschriften van de islam de hoogste status toe te kennen. Laten wij eerst eens kijken naar de bepalingen van beide typen.

De constitutionele rule of law

Volgens artikel 5.1 van de grondwet is loyaliteit aan de staat de basisplicht van elke burger. artikel 5.2 bepaalt: “Gehoorzaamheid aan de grondwet en de wet is de plicht van elke burger (...)”. Artikel 6.1 vervolgt: “Elke persoon die de grondwet herroept (*abrogates*) dan wel probeert, of samenzweert om de grondwet te ondermijnen door gebruik van geweld, dreiging met geweld of andere onconstitutionele middelen, is schuldig aan hoogverraad”. Artikel 6.2: “Elke persoon die hulp of steun verleent aan dergelijke handelingen is eveneens schuldig aan hoogverraad”. Dergelijke bepalingen worden nodig geacht omdat velen een primaire loyaliteit aan hun stam voelen. Sommige stammen, met name in Baluchistan en in de NWFP, laten zich weinig gelegen liggen aan het centrale staatsgezag.

Naast deze repressieve bepalingen zijn de fundamentele rechten van de burgers van belang, zoals het gelijkheidsbeginsel, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. Artikel 8A bepaalt over de fundamentele rechten: “Iedere wet, of iedere gewoonte of gebruik met kracht van wet, zal, voorzover deze strijdig is met de rechten toegekend in dit hoofdstuk, nietig zijn voorzover die strijdigheid strekt”. De artikelen 184 en 199 geven respectievelijk aan de Hoge Raad en aan de provinciale gerechtshoven de bevoegdheid om wetten en besluiten ongeldig te verklaren wanneer zij de fundamentele rechten schaden. Zodoende is er een groot aantal ‘public interest’-zaken

aangespannen op grond van artikel 8. Interessant is dat deze zaken zijn gebaseerd op de fundamentele rechten, maar vaak “geïnformeerd door het islamitische beginsel van rechtvaardigheid”.¹⁶ Dit beginsel vervult in recente rechtspraak de rol die voorheen wel werd gespeeld door ‘principles of natural justice’, en wordt ingezet om basale politieke rechten te bepleiten, zoals het recht op ‘hearing’. Wij zien in deze jurisprudentie dus een harmonisch samengaan van islamitische beginselen en mensenrechten.

De voorschriften van de islam als basisnorm

De grondwet bevat verschillende artikelen die de islamitische koers vastleggen en suggereren dat de voorschriften van de islam de basisnorm zijn. Artikel 1, dat zegt dat Pakistan een islamitische republiek is en dat islam de staatsgodsdienst is, heeft meer een declaratoir karakter zonder direct juridisch effect. Voorts bepaalt artikel 2A: “De beginselen en bepalingen uiteengezet in de Objectives Resolution weergegeven in de Bijlage zijn hiermee inhoudelijk onderdeel van de grondwet gemaakt en hebben de daarbij behorende werking.” Artikel 2A is in 1985 ingevoegd. De Objectives Resolution, van 1949, is een kort document dat in algemene termen de suprematie van de voorschriften van de islam, zoals neergelegd in Koran en Sunna, verklaart, maar ook refereert aan democratie, fundamentele rechten en de rechtsstaat.

Naast artikel 2A zijn er bepalingen met een meer beperkte strekking. Artikel 31 verplicht de staat om een islamitische leefwijze van haar burgers (‘Islamic way of life’) aan te moedigen. In dit verband moet de staat onder meer de Koranstudie en het leren van het Arabisch bevorderen. Artikel 37H bevat een verbod op het drinken van alcohol. Artikel 40 verplicht de staat tot het aanhalen van de banden met andere moslimlanden. Artikel 41.2A bepaalt dat de president moslim dient te zijn.

Ten slotte is er in deel 9 van de grondwet, getiteld ‘Islamitische bepalingen’, artikel 227.1, het befaamde ‘repugnancy’-artikel: “Alle bestaande wetten worden in overeenstemming gebracht met de Voorschriften van de Islam zoals neergelegd in de Heilige Koran en Sunna (...) en geen wet zal worden aangenomen die in strijd is met (*repugnant to*) deze Voorschriften.” Om deze toetsing uit te voeren is naast de reguliere rechterlijke macht een nieuwe instantie in het leven geroepen, het Federale Sharia Hof (art. 203A-J). Naast dit hof kent de grondwet al langere tijd een Islamitische Ideologische Raad (art. 228-230), die vooral een adviesfunctie heeft.

Federaal Sharia Hof en Islamitische Ideologische Raad

Het Federale Sharia Hof (FSH) werd gecreëerd door Zia-ul-Haq toen bleek dat de sharia-kamers bij de vier provinciale gerechtshoven elkaar gingen tegenspreken. Zia schafte ze na een jaar weer af en riep een federale instantie in het leven, het FSH. Dit hof bestaat volgens artikel 203C uit acht leden: een jurist-voorzitter, maximaal vier jurist-rechters, en maximaal drie islamitische schriftgeleerden. Artikel 203D.1 zegt over het FSH: “Het Hof onderzoekt en beslist over de vraag of een wet of wetsbepaling

in strijd is met de Voorschriften van de Islam, zoals neergelegd in de heilige Koran en Sunna van de heilige Profeet". Voorts mag, op grond van artikel 203DD, het hof ook de juistheid van elke rechterlijke uitspraak in een *hadd*-strafzaak controleren. Overigens zijn volgens artikel 203B-C enkele belangrijke rechtsgebieden aan de toetsingsbevoegdheid van het FSH onttrokken, met name de grondwet, het procesrecht, het islamitisch personen- en familierecht en het belastingrecht. Er is ook beroep mogelijk tegen zijn uitspraken, en wel bij de sharia-kamer van de Hoge Raad (Supreme Court). De sharia-kamer van de Hoge Raad is de hoogste en laatste beroepsinstantie en bestaat uit vijf leden: drie rechters van het hooggerechtshof en twee *ulama*, benoemd door de president (art. 203F.3). Benadrukt zij dat de *ulama* in beide colleges een numerieke minderheid vormen, en juristen-rechters de meerderheid.

Artikel 228 regelt de Islamitische Ideologische Raad. De maximaal twintig leden van de raad worden benoemd op basis van "hun kennis van (...) de islam, of hun begrip van de economische, politieke, juridische of bestuurlijke problemen van Pakistan." De functie van de raad is aan de nationale en provinciale wetgevende en uitvoerende organen advies en voorlichting te verstrekken, en aanbevelingen te doen. De raad adviseert allereerst over de wijze waarop de islamisering van het maatschappelijk leven vorm kan krijgen. Verder adviseert hij over de vraag of een wetsvoorstel al dan niet in strijd is met de voorschriften van de islam. Hieruit vloeien aanbevelingen voort om bestaande wetgeving in overeenstemming te brengen met die voorschriften. Ten slotte maakt de raad een compilatie van die voorschriften die als wetgeving kunnen worden uitgevaardigd.

De maximaal twintig leden van de Raad worden volgens artikel 228 benoemd op basis van "hun kennis van (...) de islam, of hun begrip van de economische, politieke, juridische of bestuurlijke problemen van Pakistan."

Volgens Lau (2006 te verschijnen: 32) werd de positie van de raad aanvankelijk versterkt door de komst van het FSH. Immers, wanneer het hof bepaalde wetgeving strijdig achtte met de voorschriften van de islam, maakte de raad een nieuw wetsontwerp dat wel aanvaardbaar zou zijn. Zulks was bijvoorbeeld het geval bij de invoering van de vergeldingswetten in 1997. Maar met de benoeming van Mohammad Masud c.s. in juni 2004 kreeg het FSH, dat voorheen als vrij conservatief bekend stond, een gematigd progressief gezicht. Vanuit de Jamaat-i-Islami werd de nieuwe raad ervan beschuldigd een 'rubber stamp' te zijn die diende om de *hadd*-straffen en andere islamitische wetten weer af te schaffen.¹⁷

De rechterlijke macht en de islamisering van het recht

Het FSH en de Hoge Raad zorgden er sinds de jaren tachtig voor dat steniging of amputaties, als straffen op grond van de *hudood*-ordonnanties, in Pakistan nimmer werden toegepast. Na 1985 probeerden islamisten artikel 2A te gebruiken om wetgeving te toetsen op haar islamitisch gehalte en bij gebreke daarvan buiten werking

te stellen. In de eerste jaren leidde dit tot grote controversen binnen de rechterlijke macht. Sommige rechters meenden inderdaad in artikel 2A een nieuwe basisnorm te vinden, en daaraan zelf wetgeving te mogen toetsen. Zij voerden daarbij nogal persoonlijke campagnes om het rechtssysteem te zuiveren van on-islamitische elementen; Lau (2003: 200) spreekt in dit verband van een ‘gouden periode’ van zes jaren voor hen die het Pakistaanse recht snel en drastisch wilden islamiseren. Andere rechters wensten het systeem en hun eigen onafhankelijkheid niet ondergeschikt te maken aan een geheel van zeer plooibare, althans juridisch ongedefinieerde, religieuze plichten.¹⁸ Al snel, in het begin van de jaren negentig, kregen de laatsten toch de overhand en werd het effect van artikel 2A beperkt.

In een aantal zaken is inmiddels door de Hoge Raad bepaald dat de constitutie zelf de hoogste wet is, die niet op grond van artikel 2A mag worden ondermijnd. Belangrijke uitspraken in dit verband zijn die in de zaak *Kaneez Fatima vs. Wali Muhammad* (Lau 2002: 205 n. 540) en in de zaak *Hakim Khan vs. Government of Pakistan* (Lau: 2003: 197-202). Hierin werd bepaald dat artikel 2A alleen mag worden gebruikt om wetgeving te interpreteren, maar niet als standaard om wetten ongeldig te verklaren. Voor islamisering van wetgeving is immers het parlement de juiste plaats, niet de rechtbank. Met deze precedents is op niet mis te verstane wijze een einde gemaakt aan rechterlijk geëxperimenteer met de islamisering van wetten op basis van artikel 2A (Lau 2003: 202). Overigens gaan de gerechtshoven gebukt onder grote achterstanden, en overweegt de minister van Justitie de oprichting van nieuwe federale hoven voor commerciële en fiscale zaken om de werkdruk te verlichten.¹⁹

Aanvullende islamiseringswetten

Terwijl grondwetgever, rechters, FSH en Islamitische Ideologische Raad voor een zekere balans hebben gezorgd, vinden fundamentalistische groeperingen het systeem nog steeds niet islamitisch genoeg. Met grote regelmaat hebben regeringen geprobeerd die groepen met wetgeving tegemoet te komen. Zo zijn in 1974 de ahmadis grondwettelijk tot niet-moslims verklaard, hetgeen voor hen ernstige gevolgen heeft gehad (zie par. 8.3). Mede met het oog op deze groep sluit de definitie van het begrip ‘moslim’ in artikel 269.3 van de grondwet de verering van enige andere profeet dan Mohammed absoluut uit.²⁰ Sinds 1984 bepaalt het wetboek van bewijsrecht dat de getuigenis van twee vrouwen gelijk staat aan die van één man. Volgens Menski (1997: 20) is het juridische effect hiervan overigens niet groot: immers in de rechtszaal werd, en wordt, door de rechters wel degelijk waarde gehecht aan de getuigenis van een vrouw. Dit blijkt bijvoorbeeld in het echtscheidingsrecht (zie par. 8.6).

In 1991 is de ‘wet op de handhaving van de sharia’ ingevoerd. Dit is een korte wet met een voornamelijk ideologisch, declaratoir karakter. Zij herhaalt bepalingen uit de grondwet en haar preambule. Zo zegt artikel 3.1: “The Shariah that is to say the injunctions of Islam, as laid down in the Holy Koran and Sunnah, shall be the supreme

law of Pakistan.” Tegelijk zegt artikel 3.2 dat de rechtspositie van het huidige politieke systeem, inclusief het nationale parlement en de provinciale parlementen en het bestaande bestuursstelsel, niet voor enige rechterlijke instantie ter discussie mag worden gesteld. Artikel 3.2 beschermt dus het politieke systeem tegen islamisering.

De meest uitvoerige artikelen handelen over de islamisering van het onderwijs en van de economie, en voor beide zaken is een commissie in het leven geroepen. Al met al bevat de wet voornamelijk aanwijzingen voor beleid, zonder bepaalde tijdslimiet (Lau 2002: 153). Alleen artikel 4 zou direct van belang kunnen zijn voor de islamisering van het recht. Dit artikel bepaalt namelijk dat, wanneer verschillende interpretaties mogelijk zijn, een islamitische interpretatie beter is dan een niet-islamitische. Op de jurisprudentie inzake artikel 2A heeft dit echter geen invloed gehad.

Uit kennelijke onvrede met het geringe effect van de wet op de handhaving van de sharia is een vrijwel identiek wetsontwerp in 2003 ingediend in het provinciale parlement van NWFP, nadat de islamistische coalitie MMA daar de meeste stemmen had gekregen. De dominante juridische opinie ten aanzien van deze regeling is dat deze grotendeels overbodig is, omdat een federale wet reeds hetzelfde heeft bepaald. Alle decentrale wetgeving die van de federale wet afwijkt is volgens de grondwet onconstitutioneel en nietig, omdat de provinciale wetgever zich begeeft op een terrein dat aan de federale wetgever is voorbehouden.²¹

Overigens geldt in de ontoegankelijke berggebieden bij de grens met Afghanistan een apart juridisch regime. Deze gebieden worden rechtstreeks bestuurd door een vertegenwoordiger van de regering, de zogenoemde ‘political agent’, die overigens in een quasi-koloniaal ‘indirect rule regime’ het lokaal bestuur en de geschillenbeslechting overlaat aan traditionele raden. Belangrijke delen van de nationale en provinciale wetgeving zijn hier niet van kracht. Op het terrein van het strafrecht geldt bijvoorbeeld de Frontier Crimes Ordinance van 1907.

8.6 PERSONEN- EN FAMILIERECHT

De geldende wetgeving op het gebied van familierecht is de ‘islamitische familierecht-ordonnantie’ (IFO) van 1961. Deze bouwt voort op de koloniale ‘wet op de toepassing van de sharia’ van 1937. De IFO bevat onder andere een codificatie van het huwelijksrecht. Daarin zijn beperkingen aangebracht in de bevoegdheden tot verstoting en polygamie die de man op grond van de klassieke sharia had. Een verzoek tot polygamie moet volgens artikel 6 worden gericht aan de Arbitration Council, die bekijkt of het voorgenomen extra huwelijk ‘noodzakelijk en rechtvaardig’ is (art. 6.3 IFO). Gegronde redenen voor een extra echtgenote kunnen zijn “sterility, physical infirmity, physical unfitness for conjugal relations, wilful avoidance of a decree for restitution of conjugal rights, or insanity on the part of the existing wife” (Mehdi 1994: 164). Als de man een

polygaam huwelijk sluit zonder toestemming van de Arbitration Council kan de eerste echtgenote haar huwelijk laten ontbinden en kan de echtgenoot een boete of gevangenisstraf worden opgelegd (art. 5a en 5b IFO). Vanwege haar liberale karakter is de IFO door conservatieven wel als ‘onislamitisch’ betiteld. Het is belangrijk vast te stellen dat de IFO desondanks overeind is gebleven.

Ook echtscheiding is in de IFO opgenomen. Artikel 7.1 IFO erkent impliciet de traditionele verstoting (*talaq*) door de man maar onderwerpt deze aan een informatieplicht van de man jegens de overheid en zijn echtgenote. De verstoting wordt juridisch pas van kracht negentig dagen na de verplichte kennisgeving aan de overheid. Op verzaaking van de informatieplicht staat een gevangenisstraf tot 1 jaar of een boete van 5.000 rupees. De overheid stelt een bemiddelingscommissie in die alles in het werk stelt om een verzoening tussen de echtelieden te bewerkstelligen.

Voorts opent artikel 8 de mogelijkheid van echtscheiding door de rechter op verzoek van de vrouw, refererend aan het klassieke sharia-leerstuk van de *khula* (Berger 2006: par. 4.3).²²

Opmerkelijk is daarbij dat ondanks het nieuwe geïslamiseerde bewijsrecht van 1984 vrouwen echtscheiding kunnen krijgen op basis van hun eigen getuigenis (Menski 1997: 21-22). Kennelijk trekt al sinds de jaren zeventig en tachtig geen rechtbank meer verklaringen van moslimvrouwen in twijfel als zij stellen dat zij niet met hun man kunnen leven ‘binnen de grenzen van Allah’ (Menski 1997: idem).

De andere ontwikkeling heeft te maken met misbruik van de *zina*-ordonnantie van 1979 door mannen die hun vrouw al lang hadden verlaten. Verlaten echtgenotes die opnieuw waren gehuwd, werden door hun vorige echtgenoot onverwachts beschuldigd van ontucht. Deze kwaadwillende echtgenoten stelden dat het huwelijk niet was ontbonden, omdat niet was voldaan aan de wettelijke informatieplicht. Om de vrouw te beschermen, besloot de rechter in deze gevallen de verstoting toch als geldig te beschouwen, daarmee het verplichtende karakter van de informatieplicht afzwakkend. Er is wel gesteld dat het verstotingsrecht van de man nu weer in overeenstemming is met de klassieke sharia (Menski 1997: 30-31), maar analyse van de rechtspraak leert dat uiteindelijk ook artikel 7 wel degelijk wordt gehandhaafd.²³ Lau (2003: 192) spreekt in dit verband over “sluiting van de poort van islamisering”.

De huidige rechtspositie is derhalve dat wanneer een van de echtgenoten, man dan wel vrouw, het huwelijk wil ontbinden omdat het naar zijn of haar mening onherstelbaar is beschadigd, hem of haar weinig in de weg kan worden gelegd (Menski 1997).

Erfrecht

Het erfrecht bestaat voornamelijk uit de klassieke-shariaregels, die niet in een wet of wetboek zijn gecodificeerd (Berger 2006: par. 4.3). De sharia, waarin zonen twee

keer zoveel erven als dochters, vormt een relatief moderne correctie op het voordien geldende stammenrecht, waarin vrouwen helemaal niet konden erven. De traditionele stammencultuur in Pakistan kent aan vrouwen een ondergeschikte rol toe; daarom is het hervormingskarakter van de sharia nog altijd actueel. Op vele plaatsen worden vrouwen nog steeds helemaal buiten de erfenis gehouden.²⁴

De Justice and Law Commission of Pakistan bepleitte in 2003 een betere monitoring van de implementatie van het islamitische erfrecht. De commissie signaleerde dat vrouwen en kinderen vaak met allerlei trucs en voorwendsels van hun Koranische erfdeel werden beroofd. Het islamitische erfrecht, stelde de commissie, was echter een voorschrift van God en een wettelijk vereiste, dat naar letter en geest diende te worden opgevolgd. Zij vroeg haar secretaris dan ook om een goed actieplan op te stellen, gericht op handhaving van het erfrecht, in het bijzonder voor vrouwen en kinderen.²⁵

Een erfrechtelijke hervorming betreft het recht op *radd*, dat wil zeggen dat de Koranische portie van de langstlevende echtgenoot/echtgenote bij ontbreken van andere erfgenamen wordt vermeerderd, zodat het restant niet naar de schatkist gaat (Brugman 1984: 13).

8.7 STRAFRECHT

De door de Britten geïntroduceerde wetboeken vormen de basis van het strafrecht. Dit zijn het wetboek van strafrecht (1860), het wetboek van strafvordering (1898) en de wet op de bewijsvoering (1872). Daarnaast zijn er vier op de sharia gebaseerde strafwetten, namelijk de *hudood*-ordonnanties (1979), de blasfemiewetten (1980, 1982 en 1986), de ahmadi-strafwetten (1984) en de vergeldingswetten (1997).

Hudood-ordonnanties

De *hudood*-ordonnanties schrijven, in lijn met de klassieke doctrine, zware lijfstraffen voor voor de vijf *hadd*-delicten. Het gaat dan onder meer om amputatie van ledematen, dood door steniging, en geseling.

Ongeveer de helft van de strafzaken die op grond van de *hudood*-ordonnanties zijn aangebracht heeft betrekking op de *zina*-ordonnantie (Chadbourn 1999: 3). Deze stelt onwettige seksuele gemeenschap – dat wil zeggen seksuele gemeenschap buiten het huwelijk, ontucht – strafbaar. Ingeval de dader getrouwd is, of is geweest, luidt de vastgestelde straf dood door steniging. In alle andere gevallen wordt *zina* in beginsel bestraft met honderd zweepslagen.

Tot op heden is de zwaarste *hadd*-straf, steniging, niet tot uitvoer gebracht in Pakistan. Hogere rechters hebben veroordelingen door lagere rechters keer op keer vernietigd. In 1981 oordeelde het FSH, met vier stemmen tegen één, dat dood door steniging

in strijd was met de voorschriften van de islam, dat honderd zweepslagen de juiste straf was, en dat de wetten moesten worden geamendeerd (Khan 2001: 641). Dit leidde tot heftige reacties in religieuze kringen. Zia verving de rechters en liet het vonnis in 1982 in zoverre terugdraaien, dat de gewraakte frontale confrontatie met de klassieke sharia als overweging uitbleef. Wel behielden de uitspraken van de hoogste rechters in het FSH dan wel in de Hoge Raad hun gematigde karakter. Op deze wijze heeft dit deel van het Pakistaanse sharia-strafrecht meer een symbolische waarde dan dat het gevolgen heeft voor de dagelijkse (straf)rechtspraktijk. Chadbourne (1999: 3) noemt de Pakistaanse rechterlijke macht in dit verband “[the] greatest ally in ameliorating the practical impact of the Zina Ordinance.”

Wel heeft de *zina*-ordonnantie een sfeer van intimidatie jegens vrouwen gecreëerd. Zo worden vrouwen geregeld het slachtoffer van valse aangifte, bijvoorbeeld door hun echtgenoot of zijn familie. Zij moeten dan trachten hun naam te zuiveren. Ook komen vrouwen die zelf aangifte doen van verkrachting, door de *zina*-ordonnantie in een kwetsbare positie te verkeren. Als de verkrachting niet bewezen wordt geacht, kan het slachtoffer zelf als verdachte van ontucht worden bestempeld. Er heeft immers naar zeggen van het slachtoffer seksuele gemeenschap plaatsgevonden. Hogere rechters, zoals het FSH, spreken deze vrouwen tot op heden weliswaar uiteindelijk vrij. Maar de vrijspraak komt voor sommige slachtoffers vaak pas nadat zij maanden, soms jaren, in voorarrest hebben gezeten.

In 2002 werd een vrouw, Zafran Bibi, slachtoffer van verkrachting. Bij gebrek aan bewijs oordeelde de rechtbank dat zij zelf schuldig was aan overspel. Seksuele gemeenschap was immers door haar zwangerschap onomstotelijk vastgesteld. De FSH vernietigde de uitspraak van de rechtbank op bewijsrechtelijke gronden.²⁶ Het hof overwoog daarbij overigens ook dat de ‘diepe wijsheid’ van de zeer zware lijfstraffen aan bepaalde personen niet was besteed; deze personen waren kennelijk niet in staat de zware bewijsrechtelijke vereisten alsmede de gevolgen van de daad op de juiste waarde te schatten. Het hof betrok hierin zowel de schade die de daders veroorzaakten bij hun slachtoffers, alsook de inbreuk op de orde, rust en veiligheid van de maatschappij. De bewijslast ten aanzien van *zina* is inderdaad zwaar. De klassieke doctrine eist een bekentenis van de verdachte of de verklaringen van vier moslim-ooggetuigen van onberispelijke reputatie.

Andere belangrijke lijfstraffen in de *hudood*-ordonnanties zijn gesteld op diefstal en roof. Diefstal was al strafbaar onder het wetboek van strafrecht uit 1860, maar indien aan bepaalde strikte voorwaarden is voldaan, wordt diefstal als *hadd*-delict bestraft met amputatie van de rechterhand. Ook roof of struikroverij is in de *hudood*-ordonnanties opgenomen. Hierop staat in beginsel levenslange gevangenisstraf, maar er kunnen verzwarende omstandigheden gelden: daadwerkelijke roof van eigendommen wordt bestraft met amputatie van de rechterhand en de linkervoet (kruiselingse amputatie), en in geval van doodslag of moord tijdens de overval geldt de doodstraf. Het

drinken van alcohol en de valse beschuldiging van onwettige seksuele gemeenschap worden volgens de *hudood*-ordonnanties in beginsel bestraft met tachtig zweepslagen. Evenals bij steniging hebben de hoogste rechters stelselmatig voorkomen dat amputatie ooit als straf werd geëxecuteerd. Geseling door zweepslagen is evenwel geregeld opgelegd, met name in de vroege jaren tachtig.

Blasfemiewetten

Sinds 1980 kan volgens artikel 298A van het wetboek van strafrecht een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaar worden opgelegd voor het direct of indirect besmeuren van de heilige namen van enige vrouw of familielid van de Profeet, dan wel van een van zijn metgezellen of opvolgers als Kalief. Strafbaar zijn uitingen in woord, geschrift of afbeelding. Sinds 1982 geldt zelfs een levenslange gevangenisstraf voor opzettelijke beschadiging, ontheiliging, misbruik, afkeuring of onrechtmatig gebruik van een exemplaar van de Koran (art. 295B). In 1986 is de zwaarste straf – de doodstraf dan wel levenslange opsluiting – ingesteld op het besmeuren van de naam van de Profeet Mohammed (art. 295C).

De ahmadi-strafwetten van 1984

Hierin worden de ahmadis bedreigd met een gevangenisstraf van maximaal drie jaar wanneer zij uiting geven aan hun geloof in andere heilige personen dan die van de orthodoxe islam (art. 298B). Dezelfde straf geldt wanneer zij zichzelf als moslim presenteren, hun geloof propageren, anderen uitnodigen toe te treden, dan wel wanneer zij door andere zichtbare uitingen op een of andere wijze de religieuze gevoelens van moslims zouden kunnen shockeren (art. 298C).

Vergeldingswetgeving

De vergeldingswetten, die zijn gebaseerd op klassieke-shariabepalingen inzake moord, doodslag, dood door schuld en mishandeling, zijn sinds 1997 van kracht als onderdeel van het wetboek van strafrecht. De strafmaat – vergelding of financiële compensatie c.q. ‘bloedgeld’ – kan in beginsel worden bepaald door het slachtoffer dan wel zijn familie (Berger 2006: par. 5.2). Hiermee heeft het strafproces een sterk privaatrechtelijke component gekregen. De familieleden van het slachtoffer kunnen – wanneer het slachtoffer overlijdt – de doodstraf eisen. Ook in het geval van mishandeling mag de gedupeerde vergelding eisen. Dit kan betekenen dat de dader een verminkende lijfstraf krijgt opgelegd, er geldt immers ‘oog om oog, tand om tand’. De laatste jaren zijn er ernstige bezwaren geuit tegen de praktijk dat bestraffing wegens moord kan worden afgekocht met bloedgeld. Er is namelijk gebleken dat moordenaars op grond van deze artikelen op vrije voeten worden gesteld. Daarom bepleitten verschillende adviescommissies herziening van deze regeling.

8.8 OVERIGE RECHTSGEBIEDEN

Voor de opbouw van een islamitische economie zijn in Pakistan enkele regelingen van kracht. De grondwet van 1973 schrijft de afschaffing van rente (*riba*) voor, alsook het verzekeren van een juiste organisatie van de armenbelasting (*zakat*) en zorg voor de religieuze stichtingen (*waqf*) en de moskeeën. De wet op de handhaving van de sharia van 1991 schrijft voor dat de staat een islamitische economie zal vestigen, en draagt een commissie op toezicht te houden op de 'totale eliminatie van *riba*'. Islamitische belastingheffing of *zakat* wordt voorgeschreven door de 'zakat en ushr ordonnantie' van 1980.

Ondanks al deze pogingen is de juridische situatie anno 2005 nog niet zo heel veel anders dan toen de islamisering in 1977 onder Zia begon. In de jaren tachtig hebben enkele rechters met verve de verplichting tot het betalen van rente onwettig verklaard vanwege strijd met de voorschriften van de islam.²⁷ De Hoge Raad verklaarde alle vormen van *riba* strijdig met de grondbeginselen van de islam. Tevens werd de regering aanbevolen een commissie in te stellen voor de overgang naar een islamitische economie, wat inderdaad gebeurde (Mehmood 2002).

Binnen de rechterlijke macht ontstond echter grote ongerustheid over deze uitspraken, die werden gezien als de ondermijning van gevestigde, en soms zelfs door de grondwet beschermde rechtsnormen (Lau 2003: 188). In een aantal rechtszaken stelde de rechter vast dat contractuele verplichtingen tot het betalen van rente waren geoorloofd.²⁸ Hiermee leek de poort naar verdere islamisering van het economisch recht verder dicht te gaan. Maar in 2002 werd voor de Hoge Raad de eerdere uitspraak van diezelfde raad aangevochten in de zaak United Bank Limited. De Hoge Raad verwees de zaak terug naar het FSH en stelde vast dat de *riba*-uitspraak opnieuw moest worden vastgesteld na een consistent en diepgaand onderzoek naar het renteverbod in andere landen.²⁹ Hiermee waren de ambitieuze pogingen rente geheel af te schaffen na twintig jaar weer terug bij het begin.

Het beginsel van de *zakat* vormt een islamitische bijdrage aan sociale rechtvaardigheid en herverdeling. De 'zakat en ushr ordonnantie' geeft Pakistan de trekken van een islamitische verzorgingsstaat.³⁰ Op grond hiervan wordt 2,5 procent van het vermogen van moslims verzameld om de armen en behoeftigen te ondersteunen. Lokale *zakat*-commissies bepalen wie recht heeft op deze bijstand. Deze commissies zijn het ook die het geld inzamelen, onder toezicht van de directie Zakat & Ushr van het ministerie van Godsdienstzaken (Shamim 2004). *Ushr*, de religieuze belasting op landbouwopbrengsten, wordt ook geregeld in de ordonnantie van 1980.

Volgens artikel 15 van de wet op de handhaving van de sharia van 1991 is de overheid verplicht een bijstandsfonds te onderhouden. De beoogde begunstigen zijn gecate-

goriseerd als “armen, behoeftigen, hulpelozen, gehandicapten, invaliden, weduwen, wezen en gebrekkigen.” Volgens Ishrat Husain, gouverneur van de State Bank of Pakistan, liggen er echter zo’n 20 miljard Pakistaanse rupiahs aan *zakat*-fondsen te wachten vanwege het gebrek aan een efficiënt distributiesysteem (Husain 2004). Er bestaat veel kritiek over de wijze waarop deze fondsen worden verkregen en verdeeld. De kritiek is extra hevig onder de Shiieten omdat zij menen dat het systeem Sunnieten bevoordeelt.³¹

8.9 INTERNATIONALE VERDRAGSVERPLICHTINGEN EN MENSENRECHTEN

Pakistan heeft zich, vergeleken met andere moslimlanden, opmerkelijk afzijdig gehouden van de internationale mensenrechtenverdragen van de Verenigde Naties. Het land is geen partij bij de ICCPR, en evenmin bij de CAT (Hilton 2002: 34). Wel ratificeerde Pakistan in maart 1996 het CEDAW-verdrag. De ratificatie ging gepaard met het algemene voorbehoud van “(...) is subject to the provisions of the Constitution of the Islamic Republic of Pakistan.” Dit leidde tot indiening van formele bezwaren door enkele Europese landen, waaronder Nederland. Pakistan ratificeerde het CRC-verdrag in november 1990.

De wettelijk ingevoerde sharia is op een aantal punten in strijd met de internationaal aanvaarde mensenrechten. Doodstraf door steniging, kruisiging, amputaties, mogelijke uitkomsten van toepassing van de regels van vergelding en zweepslagen zijn in strijd met het verbod op foltering of wrede, onmenselijke of ontorende behandeling of bestraffing. Daarnaast is op verschillende punten sprake van strijdigheid met het gelijkheidsbeginsel: de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen, en van moslims en niet-moslims. Dit geldt zowel in het personen-, familie- en erfrecht, als in het strafrecht en zowel in theorie als praktijk. Verder staan de sharia-wetboeken op gespannen voet met de godsdienstvrijheid. De strafbaarheid van geloofsafval is weliswaar niet direct opgenomen in de *hudood*-ordonnanties, maar is wel een integraal onderdeel van de klassieke doctrine en werkt daarom door in de rechtsposities. Moslims die van geloof veranderen riskeren het verlies van hun burgerlijke rechten; een afvallige kan bijvoorbeeld niet trouwen of grondeigendom verkrijgen. De blasfemiewetgeving vormt een inbreuk op het recht van vrije meningsuiting. Tot slot staan de *hudood*-ordonnanties op gespannen voet met de rechten van kinderen zoals vastgelegd in het CRC-verdrag uit 1989. Volgens de klassieke sharia begint volwassenheid met de puberteit. Dit betekent dat jonge tieners in beginsel als volwassenen kunnen worden berecht en tot *hadd*-straffen kunnen worden veroordeeld.

Uit het Jaarverslag 2004 van Amnesty International blijkt dat in Pakistan grote aantallen mensenrechtenschendingen hebben plaatsvonden die niet rechtstreeks met de sharia of op sharia gebaseerde wetgeving te maken hebben. Op politiebureaus en

in gevangenis wordt op grote schaal gemarteld. Honderden mensen zijn opgepakt in verband met de strijd tegen het terrorisme en zonder proces overgedragen aan de Verenigde Staten. Honderden vrouwen per jaar worden het slachtoffer van tribale eermoorden. Geregeld is er ernstig sektarisch geweld tussen sunnieten en shiïeten. Verder is er sprake van misbruik van een aantal op de sharia gebaseerde wetten. Zo worden mensen wel vastgezet op valse beschuldiging van blasfemie. In NWFP is de provinciale MMA-regering opgetreden tegen muzikwinkels en muziekopvoeringen. Daarmee is de vrijheid van expressie aangetast. Het verslag maakt geen melding van de uitvoering van *hadd*-straffen.

8.10 CONCLUSIE

Pakistan heeft in 1947 ten gevolge van de Partition, de afscheiding van India, als staat een moeizame start met veel geweld gehad. Hoewel het land overwegend uit sunniti-sche moslims bestaat, is het toch ook sterk verdeeld: langs etnische, religieuze, sociaal-economische en politieke scheidslijnen. Door de afscheiding van Bangladesh in 1970, de conflicten in Kashmir en Afghanistan, en de permanente spanning met India, staan de veiligheidsproblematiek, het leger en de politie in Pakistan centraal. Er is grote en wijdverbreide armoede. Vrouwen hebben het in deze patriarchale, traditionele samenleving dikwijls extra moeilijk, evenals religieuze minderheden. Op tal van plaatsen in Pakistan is een sfeer geschapen van religieuze intolerantie. Gemeenschappen van religieuze minderheden, zoals ahmadi-aanhangers, hindoes en christenen, worden soms fysiek bedreigd. Grondwettelijke rechten zoals godsdienstvrijheid en het gelijkheidsbeginsel doen hieraan weinig af.

Pakistan heeft een Brits rechtssysteem geërfd. Dit betekent dat vermogensrecht, staats- en bestuursrecht, strafrecht, procesrecht en de meeste andere rechtsgebieden een overwegend Brits karakter dragen. Het familie- en erfrecht is een uitzondering: daarbij gelden vele regels van de sharia, maar ook daarvan is een deel in Britse rechtstaal gecodificeerd.

Na de onafhankelijkheid rijst de vraag of de sharia een grotere rol moet gaan spelen. Pakistans identiteit als 'de staat voor moslims' houdt de gemoederen van politici en juristen sindsdien zeer bezig. De spanning tussen modernisten en conservatieven heeft een grote weerslag op politiek en rechtsontwikkeling. In de eerste grondwetten van 1947, 1956 en 1962 wordt aan de islam al wel een centrale plaats toegekend, maar in deze periode overheerst de gematigdheid. Deze komt tot uiting in de 'islamitische familieordonnantie' van 1961, die anno 2005 nog altijd van kracht is.

De islamisering van politiek en recht komt pas in de jaren zeventig in een stroomversnelling, mede onder invloed van de opkomst van de politieke islam in andere landen. Onder premier Bhutto komt in 1973 een grondwet tot stand, die reeds een islamise-

ringsprogramma behelst. Generaal Zia ul-Haq, een militaire dictator die Pakistan nauw betreft bij de strijd in het door de Russen bezette Afghanistan, gaat verder. Hij werpt zich op als redder van de islam, kiest voor een strikte, conservatieve interpretatie, en voert die ook uit. Vele auteurs zien Zia's beleid achteraf vooral als een doorzichtige poging om zijn staatsgreep te legitimeren en democratische krachten onder de duim te krijgen. Vermeld dient te worden dat de fundamentalistische partijen, waarop Zia's islam-denkebeelden zijn gestoeld, bij verkiezingen zeer weinig stemmen krijgen.

In 1979, als in buurland Iran Khomeini aan de macht komt, kondigt Zia op de klassieke sharia gebaseerde strafwetgeving af. Dit roept veel protesten op. Met name de *zina*-ordonnantie, die ontucht verbiedt met als zwaarste straf steniging, ontmoet grote weerstand. Bovendien wordt deze ordonnantie met hulp van de autoriteiten niet zelden misbruikt door kwaadwillende mannen tegen hun in de steek gelaten of verkrachte vrouwen. Er wordt sharia-rechtspraak ingesteld om wetgeving te toetsen aan de sharia. Om de economie te islamiseren wordt het verboden rente te heffen. En in 1985 volgt een amendement op de grondwet dat de plaats van de islam in de constitutie meer centraal stelt.

Tussen 1985 en 1992 treden in de rechtspraak grote controversen aan het licht over de aard en mate van islamisering van het recht. Rechters spreken elkaar tegen, de rechts-onzekerheid neemt toe, totdat de islamisering een duidelijk halt wordt toegeroepen. De rechterlijke macht op het hoogste niveau blijkt niet bereid het recht ondergeschikt te maken aan zeer conservatieve interpretaties van de sharia (Lau 2003; 2006). Maar ook in de jaren negentig komt nog enige islamiseringswetgeving tot stand, zoals de wet op de handhaving van de sharia van 1991, en strafwetgeving gebaseerd op vergelding en bloedgeld. In 2003 nog doet de grensprovincie NWFP van zich spreken, wanneer de fundamentalistische coalitie die daar de verkiezingen heeft gewonnen, een eigen versie van de wet op de handhaving van de sharia invoert.

Toch valt een voorlopige balans van het islamiseringsproject niet bepaald uit in het voordeel van de fundamentalisten. De relatief liberale familiewetgeving van 1961 is overeind gebleven en de mogelijkheid voor vrouwen om zelf echtscheiding te krijgen, is aanzienlijk uitgebreid. De zwaarste lijfstraffen zoals steniging en amputatie zijn in Pakistan nooit uitgevoerd omdat de hoogste rechters deze stelselmatig hebben tegengehouden. Het renteverbod wordt door diezelfde rechters niet gehandhaafd, en op dit punt is men niet veel verder dan dat er in 2002 een commissie is ingesteld om de islamisering van de economie in andere landen te bestuderen. De NWFP-verordening wordt algemeen beschouwd als een demonstratie zonder juridische gevolgen van betekenis. Al met al heeft het islamiseringsproject veel van het aanvankelijke elan verloren. Het misbruik van de *zina*-ordonnantie en sinds enige jaren ook van de bloedgeldbepalingen, die rijke moordenaars de mogelijkheid geven hun misdrijf af te kopen, roept weerstand op.

Lau (2003) heeft erop gewezen dat de islamisering ook onverwachte positieve effecten heeft gehad voor de rechtsstaat. Immers, bij de worsteling van de rechterlijke macht met het islamiseringsvraagstuk speelde op de achtergrond voortdurend een ander conflict, dat voor de rechters niet minder belangrijk was: de strijd tegen autoritaire regeringsleiders voor hun eigen onafhankelijkheid, voor de rechtsstaat en de democratie. Daarbij beriepen rechters zich meermalen op fundamentele rechtsbeginselen wanneer de wet hun geen soelaas bood. Dat laatste kon gebeuren omdat de regering en het door haar gecontroleerde parlement zelf de wetgeving beheersten. In dit verband zetten de rechters islamitische begrippen als 'islamic justice' en 'public interest' in (Lau 2003). Evenals in India is inmiddels ook in Pakistan een stroom van 'public interest'-zaken ontstaan. Anders dan in het seculiere systeem van India wordt deze progressieve ontwikkeling in Pakistan gebaseerd op een moderne interpretatie van de sharia.

Voor de opbouw van een democratische rechtsstaat en handhaving van mensenrechten in Pakistan is nog een lange weg te gaan. Op die weg zal die andere strijd, tussen modernistische en fundamentalistische interpretaties en toepassingen, ook blijven voortwoeden.

Sinds de staatsgreep van 1999 wordt Pakistan geleid door Pervez Musharraf, een autoritaire legerleider die een pro-Amerikaanse koers vaart, en wat de sharia betreft een gematigd imago heeft. Hij weet zich geconfronteerd met grote sociaal-economische en politieke problemen, en felle oppositie van zowel democratische partijen als fundamentalistische groepen. Voor zijn steun aan de Amerikaanse 'war on terror' wordt Pakistan beloond met veel economische en militaire hulp. Dit stuit echter – net als zijn voortdurende alleenheerschappij – op veel kritiek en onvrede onder de Pakistaanse bevolking. Deze heeft zich bij de verkiezingen van 2002 vertaald in een groei van proteststemmen op de conservatief-religieuze alliantie MMA, die echter bij lokale verkiezingen in 2005 weer terugvalt. Waarnemers houden rekening met verschillende scenario's. Eén daarvan is dat Musharraf net zoals Zia-ul-Haq steun zal zoeken bij de fundamentalisten. De grootste fracties in het nationaal parlement, waaronder Musharrafs eigen partij, hebben evenwel een meer gematigd karakter. Ook die fracties, bijvoorbeeld die van Benazir Bhutto's PPP, zijn bereid om met de MMA te overleggen.³²

Hoe de positie en rol van de klassieke sharia in het nationale recht zich verder zal ontwikkelen, zal in hoge mate afhangen van de politieke keuzen van Musharraf en zijn opvolgers, van de sociaal-economische ontwikkeling, de verkiezingsuitslagen, de politieke stabiliteit, de verhoudingen met het Westen, Iran en China, en *last but not least*, van de Pakistaanse rechterlijke macht.

NOTEN

- ¹ De auteurs danken Khalid Masud, Martin Lau en Esther van Eijk voor hun proeflezingen, commentaar en suggesties.
- ² Deze overdracht van bevoegdheden van de Britse Kroon aan het Britse koloniale bestuur was geregeld in opvolgende *Charters* (1600, 1622, 1726, 1773 en 1833).
- ³ Khan (2001: 20) zegt hierover: “This Act provided for speedy trial of offences by a special court consisting of three High Court Judges. This Court could meet in camera and could take into consideration evidence not otherwise admissible under the Evidence Act. No appeal was provided against the decision of the court. Provincial governments were also given wide powers in matters of arrest, searches and seizures, confinement of suspects, censorship, and so on”.
- ⁴ *Quaid-i-Azam* (‘Grote Leider’) is de bijnaam van Jinnah, die – in de Pakistaanse politiek en media – nog steeds vaak wordt aangehaald.
- ⁵ India, dat een grote hindoemeerderheid had maar ook een aanzienlijke moslimminderheid behield, had gekozen voor secularisme. Staat en recht in India probeerden zich op gelijke afstand van de verschillende godsdiensten te houden, en stonden toe dat het familierecht van moslims door sharia werd beheerst.
- ⁶ Mawdudi bleef tot aan zijn dood in september 1979 leider en belangrijkste ideoloog van Jamaat-i-Islami. Zijn aanzien als conservatieve sharia-expert reikte tot ver over de landsgrenzen: hij werd onder meer door Khaddafi gevraagd advies te geven over de nieuwe Libische grondwet (Engineer 1980: 114).
- ⁷ Ahmadi’s zijn de volgelingen van Mirza Ghulam Ahmad (1839-1908), die in de negentiende eeuw de ahmadi-sekte stichtte in het huidige India. Volgens veel Pakistaanse moslims zien ahmadi’s Mirza Ghulam Ahmad als een profeet. Ahmadi’s beschouwen zichzelf als moslims, maar worden door moslim-conservatieven in Pakistan als afvalligen, als ketters beschouwd (Mayer 1995: 159).
- ⁸ Alavi schrijft: “When, after seizing power, the Zia regime discovered that it was totally lacking in authority (its power base being the army itself) it took refuge in divine providence and it was soon claimed that the Almighty had communicated with the General in a dream; that he had experienced *ilham*, a state of grace in which a divine message entered his heart, charging him with the task of creating an Islamic state and Islamic society in Pakistan” (Alavi 1988).
- ⁹ Menski (1997: 21) suggereert dat dergelijke maatregelen mogelijk niet meer waren dan een politieke manoeuvre om bepaalde groepen gunstig te stemmen.
- ¹⁰ Index: ASA 33/018/1999 September 22, www.amnesty.org.
- ¹¹ In 1992 werd in Ayodhya, India, de moskee Babri Masjid met de grond gelijkgemaakt. Naar schatting 2.000 moslims vonden daarbij de dood. Hindoestaanse extremisten claimden dat de moskee was gebouwd op heilige grond – de geboorteplek van de God Ram. De gebeurtenissen in Ayodhya kregen een tragisch vervolg in Pakistan, waar hindoës en hun eigendommen werden aangevallen. In december 1992 werden naar schatting 120 hindoetempels vernield (Tearing down the Babri Masjid – BBC News – www.bbc.co.uk).
- ¹² ‘More Ahmadis killed as government continues to ignore religious violence’ – Amnesty International – November 13, 2000 ASA 33/015/2000 www.amnesty.org.
- ¹³ De pro-militaire Pakistan Muslim League (Q), die sterke steun van de regering had gekregen, won 25,7%. De Pakistan People’s Party kreeg 25,8%. De Pakistan Muslim League (Nawaz) won 9% van de stemmen.
- ¹⁴ De alliantie bestaat uit de volgende zes religieuze partijen: *Jamaat-i-Islami*, *Jamaat-i-Ulema-i-Pakistan* (Noorani), *Jamaat-i-Ulema-i-Pakistan* (Fazlur Rehman), *Jamaat-i-Ulema-i-Pakistan* (Samiul Haq), *Islami-Tehrik-I-Pakistan* en *Markazi Jamaat Al-Hadith*.
- ¹⁵ ‘Out with vice, in with virtue’, *The Economist*, 29 May 2003 – www.economist.com.
- ¹⁶ Mondelinge mededeling Martin Lau, London, 15 februari 2005.
- ¹⁷ *Daily Times*, Archives, z.d.
- ¹⁸ Over deze periode merkte de Pakistaanse Hoge Raad in 1991 in een van zijn uitspraken op dat

het 'een tijd is geweest van controverse en debat zonder weerga, waarin de de constitutie zelf had geschud op haar grondvesten, en waarin de expliciete voorschriften van het grondwettelijke instrument hadden moeten buigen voor nevelige, ongedefinieerde, controversiële rechtsgeleerde begrippen uit de islamitische fiqh. Het had individuen, groepen en instellingen aangemoedigd om artikelen van de Grondwet naar believen te negeren, te ondermijnen of zelfs nietig te verklaren door een toetsing aan wat zij zagen als de hoogste Goddelijke Wet, waarvan de suprematie was erkend door de Grondwet zelf' (Lau 2003: 175).

- ¹⁹ Daily Times, 15 January 2005.
- ²⁰ In 1993 besloot de Hoge Raad in de zaak Zaheeruddin vs. State de wettelijke strafbaarstelling van de ahmadis te handhaven op grond van de 'injunctions of Islam'.
- ²¹ Artikel 8 luidt: 'Any law, any custom or usage having the force of law, in so far as it is inconsistent with the rights conferred by this Chapter [Part II Fundamental Rights and Principles of Policy], shall, to the extent of such inconsistency, be void.' Artikel 143 luidt: 'If any provision of an Act of a Provincial Assembly is repugnant to any provision of an Act of [the] Majlis-e-Shoora [Pakistaanse federale parlement] (...) then the Act of [the] Majlis-e-Shoora (...) shall prevail and the Act of the Provincial Assembly shall, to the extent of the repugnancy, be void.'
- ²² Volgens Menski (1997) hebben zich de laatste decennia enkele opmerkelijke jurisprudentiële ontwikkelingen voorgedaan. De belangrijkste is wellicht dat op grond van artikel 8 de mogelijkheid van vrouwen om hun huwelijk te ontbinden sterk is verruimd. Dit is het geval sinds de baanbrekende uitspraak in de Khurshid Bibi-zaak van 1967.
- ²³ Mondelinge mededeling Martin Lau, London, 15 februari 2005.
- ²⁴ 'Majida urges provinces to name members for NCSW', 1st November 2004, *Pakistan Observer*, <http://pakobserver.net/200411/01/news/lahore03.asp>.
- ²⁵ 'Law Commission seeks proposals: Effective inheritance law enforcement', 2 January 2003, *Dawn: The Internet Edition*, zie <http://www.dawn.com/2003/01/02/top11.htm>.
- ²⁶ "Admittedly, not to speak of four witnesses, as required under the law there is no testimony of even one eyewitness in this case. The whole case is based on circumstantial evidence, coupled with the statements made by the appellant/accused, at different stages of the case. The trial Court considered these statements as confession and, taking into account the factum of pregnancy and subsequent delivery of a child, perhaps as corroboration, the learned judge deemed it a sufficient ground for culpability of the appellant. However, thorough scrutiny reveals that neither the statements of appellants come under the ambit of confession, as envisaged by section 8 of the Ordinance, nor the pregnancy/delivery of [the] child could in circumstances, be construed as sufficient basis for award of Hadd punishment."
- ²⁷ Dat was het geval in uitspraken van de Hooggerechtshof van Karachi in de zaak Irshad H. Khan v. Parveen Ajaz (PLD 1987 Kar 466), de zaak Habib Bank Ltd. v. Muhammad Hussain (PLD 1987 Kar 612), en een zaak voor het FSH, Mahmood-ur-Rahman Faisal v. Secretary Ministry of Law (PLD 1992 FSC 1) (Lau 2003: 178-180). In deze laatste zaak werden 23 wetten en verordeningen op financieel terrein buiten werking gesteld met ingang van 30 juni 2002.
- ²⁸ Het gerechtshof van Lahore stelde in de zaak Massu v. United Bank Ltd. (1990 MLD 2304) vast dat contractuele verplichtingen tot rentebetaling geldig waren. Ook het hof van Karachi stelde zich in Habib Bank v. Waheed Textile Mills Ltd. (PLD 1989 Kar 371) op dat standpunt. De Hoge Raad bevestigde dit enkele jaren later in de zaak Tank Steel and re-Rolling Mills Pvt. Ltd. v. Federation of Pakistan (PLD 1996 sc 77) (Lau 2003: 191, 203).
- ²⁹ Para 17-20 'Review Order Riba Judgement', Civil Shariat Review Petition 1/2000 en Civil Shariat Review Petition 1/2001, beschikbaar op http://www.finance.gov.pk/law/riba_jud_2002.pdf.
- ³⁰ Zingel (1998) stelt dat centrale inning van *zakat* door het militaire regime gebruikt werd om de macht van het religieuze establishment over te nemen.
- ³¹ Informatie van AllReference.com, gebaseerd op bronnen van het Library of Congress: *Zakat as a Welfare System*, Available at <http://reference.allrefer.com/country-guide-study/pakistan/pakistan65.html>
- ³² Daily Times, januari 2005.

LITERATUUR

- Alavi, H. (1988) 'Pakistan and Islam: Ethnicity and ideology', in: F. Halliday and H. Alavi (eds.) *State and ideology in the Middle East and Pakistan*, London: MacMillan.
- Ali, C.M. (1988) *The emergence of Pakistan*, Lahore: Services Book Club.
- Ali, S.S. (2000) *Gender and human rights in Islam and international law*, The Hague: Kluwer Law International.
- Amnesty International (2001) 'Pakistan: Insufficient protection of religious minorities', 15 May, www.amnesty.org.
- Anderson, M.R. (ed.) (1989) 'Islamic law and the colonial encounter in British India', in C. Mallat and J. Connors (eds.), *Islamic family law*, London: Graham & Trotman.
- Barends, M.G. (2005) 'Sharia in Pakistan', in: P. Marshall (ed.) *Radical Islam's rules: The worldwide spread of extreme Sharia law*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Barends, M.G. (2002) 'Tribale rechtspraak instrument clans', in: *NRC Handelsblad*, 26 juli.
- Berger, M.S. (2006) *Klassieke sharia en vernieuwing*, WRR Webpublicaties nr. 12, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brugman, J. (1984) 'Het Mohammedaanse erfrecht', blz. 2-14 in *RIMO 2*, Groningen: RIMO.
- Chadbourn, J.D. (1999) 'Never wear your shoes after midnight: Legal trends under the Pakistan zina ordinance', *Wisconsin Law Journal*, 17: 179.
- Chadda, M. (1999) 'Talibinization of Pakistan's transitional democracy', *World Affairs*, 3: 3.
- Engineer, A.A. (1980) *The Islamic state*, New Delhi: Vikas Publishing House.
- Esposito, J. (1998) *Islam and politics*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Faruki, K.A. (1987) 'Pakistan: Islamic government and society', blz. 54-78 in J.L. Esposito (ed.) *Islam in Asia: Religion, politics and society*, Oxford: Oxford University Press.
- Hilton, I. (2002) 'Pakistan is being slowly talibanised', *The Guardian*, December 11.
- Husain, I. (2004) 'Evolution of Islamic banking in Pakistan', beschikbaar op <http://www.meezanbank.com/articledetails.asp?aid=160>.
- Iqbal, A. (1986) *Islamization of Pakistan*. Lahore: Vanguard.
- Jilani, H., E. Chodosh and T. Hussain (2002) 'Pakistan', in: H.M. Kritzer (ed.), *Legal systems of the world*, Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Khan, H. (2001) *Constitutional and political history of Pakistan*, Karachi: Oxford University Press.
- Kolff, D.H.A. (1992) 'The Indian and British law machines: Some remarks on law and society in British India', blz. 201-235 in W. Mommsen and J. de Moor (eds.), *European expansion and law*, Oxford: Berg.
- Lau, M. (2002) *The role of islam in the legal system of Pakistan*, unpublished PhD dissertation, University of London.

- Lau, M. (2003) 'Article 2A: The Objectives Resolution and the islamisation of Pakistani laws', blz. 173-204 in H.-G. Ebers und T. Hanstein (eds.), *Beiträge zum islamischen Recht* 3, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Lau, M. (2006, te verschijnen) *The role of Islam in the legal system of Pakistan*, Leiden: E.J. Brill.
- Mayer, A.E. (1995) *Islam and human rights: Tradition and politics*, Boulder: Westview Press.
- Mehdi, R. (1994) *The Islamization of the law in Pakistan*, Richmond: Curzon.
- Mehdi, R. (2001) *Gender and property law in Pakistan*, Copenhagen: DJOF Publishing.
- Mehmood, A. (2002) 'Islamisation of economy in Pakistan: Past, present and future', *Islamic Studies* 41, 4: 688-689.
- Menski, W.F. (1997) 'South Asian Muslim law today: An overview', *Sharqiyyat*, 9, 1: 16-36.
- Moten, A.R. (2003) 'Mawdudi and the transformation of Jamaat-E-Islami in Pakistan', *The Muslim World*, 93: 391-414.
- Naipaul, V.S. (1999) *Beyond belief: Islamic excursions among the converted peoples*, London: Abacus.
- Pearl, D. and W. Menski (1998) *Muslim family law*, London: Sweet & Maxwell.
- Peters, R. (2005, te verschijnen) *Crime and punishment in Islamic law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rehman, J. (2001) 'Minority rights and the constitutional dilemmas of Pakistan', *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 19, 4: 417-443.
- Rehman, I.A. (2003) *Another fling at Shariat*. DAWN, The Internet Edition [<http://DAWN.com>] 8 June.
- Shamim, M. (2004) 'The Goal of Workers' Welfare and Policy Challenges', <http://www.paktiger.com/phpSpo/Admin/pdf/04-GoalOfWorkers.doc>.
- Zingel, W.-P. (1998) 'Alleviating urban poverty – the Pakistan way', beschikbaar op <http://www.sai.uni-heidelberg.de/abt/intwep/zingel/kaiser96.htm>.

